

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XX-ik évf.

Május, Junius 1885.

3-ik füzet.

PLATO ESZMÉI A NEVELÉSRŐL.*)

Plato neveléstani eszméi hallhatatlan művében, a „Köztársaság“-ban vannak összefoglalva. E mű egyszersmind az első rendszeres neveléstani munka, melynek a Milton, Locke, Rousseau, Jean Paul és Goethe iratai törvényes származékai. Plato eszményi állama, bár több mint kétezer éven keresztül foglalkoztatta a világ legjelesebb gondolkozó főit s szülője lett több hasonnemű kitünő munkának: Cicero De Republicá-jának, Augustinus De Civitate Dei-nek, More Tamás Utopiá-jának és más hasonló műveknek, megvalósítatlan maradt. S nem kívánatos ma sem egy oly rendszer életbe léptetése, mely az egyént ugyan önmagában czélnek tekinti, de a célra csak állami intézményekkel akar munkálni, az egyént az államban egészen elmerítve. De hogyha Plato nagy művének ugyszólva politikai része nem való is alkalmazásra, s genialis ugyan, de meg nem valósítható conceptionak kell hogy maradjon talán örökre, neveléstani eszméi sajátosságuk mellett is igen alkalmasak arra, hogy modern életünk viszonyaira vonatkoztassuk.

Plato neveléstani nézetei, éppen mint „Köztársaság“-ának többi része, részint görög nemzetiek, részint pedig egyéniek. A görög ifjuság rendes tanfolyamával kezd és kiterjed aztán az ifjuságot követő szakaira is az életnek. Ő az első, a ki tisztán kifejezi azt a gondolatot, hogy a nevelésnek az egész életet át kell ölelni és ez mint egy fonal végig vonul egész munkáján.

E művében már feladta azt a nézetet, hogy az erény nem tanítható és hogy csak egyféle erény létezik és nem több, ámbár az ellenkező nézetnek később találhatni egy helyt nyomára. A vétek akaratszerűségét nem tagadja, de azt mégis inkább a tudatlanságnak tulajdonítja, mint az akaratnak. Az érzékek által nyújtott tudományt, bár néhol megengedi, hogy abban lehet igazság, általán kevésre becslüli, s a vélekedéssel azonosítja. A valódi ismeretnek belőlről kell

*) L. The dialogues of Plato translated into English with analyses and introductions by B. Jowett, M. A. vol. III. The Republic. Second Edition. Oxford. Clarendon Press.

kifejtetni és az eszmékben kerestetnie, nem pedig az érzékek-nyújtotta részletekben. Az ő fogalma a nevelésről a lélek szemének a világosság felé irányzása, nem pedig mint némely modern paedagogusé, a léleknek kívülről hozott ismeretekkel megtöltése.

Plato a nevelést zenével vagy irodalommal kezdi, s aztán a gymnastikára megy át. A csecsemőkori nevelésről itt semmit sem szól, hanem egyenesen azzal a korról kezdi, melyben a gyermek már eszméket tud felfogni, és a mi fülünknek különösen hangozhatik, egész határozottsággal azt állítja, hogy a gyermeket először a nem igazra, a hamisra kell megtanítani, hogy aztán az igazat megtanulhassa. Az újabbkori és a régi bölcselek különböznek egymástól az igazságról és annak ellenkezőjéről való fogalmaikban, az egyik az igazságot csaknem kizárólag a tapasztalati ténnyel azonosítván, a másik az eszmékkel. A mi felfogásunk is hasonlóan különbözik a Platoétól. Azonban e különbség egy részt csak szavakban van; mert mi is meg kell hogy engedjünk annyit, hogy a gyermeknek sok olyan leczkét kell megtanulni, melyet nem egészen ért, s hogy sok dologra meg képek használatával kell megtanítanunk; s némelyek meg olyan dolgokat is tanítanak, melyekben később aligha fog hinni; de nekünk korlátozni kellene a költés, a képek tulságos használatát. Plato szerint a korai nevelés célja nem a tényi, a tapasztalati, hanem az elvi igazság; a gyermeket szerinte először egyszerű vallási és erkölcsi igazságokra kell megtanítani; lehet hogy nem érti teljesen, de észrevétlenül megtanulja azokkal a jó erkölcs és jó izlés leczkéit. Az elvek, melyekre szerinte a vallást alapítani kell, e kettő: Az Isten igaz; az Isten jó.

A nevelésnek Plato szerint az ifjúságot oly szerencsés körülményekbe kell hogy helyezze, melyekben sem a rossz incselkedései, sem a szenvedély kísértése ne árthassanak a fejlődő jellemnek, ne ronghassák meg a fejlődő izlést. Az ifjúságnak egészséges légkörben kell élni, melyben mindig az igazság erejét és a jóság szelid fuvallatát érezi. Ha ily nevelést megvalósítani lehetne, vagy éppen a vallásos nevelést igazsággal, erénnyel, jó modorral és jó izléssel egyesíteni, az talán a legszebb kilátást nyújtaná az emberi nem tökéletesedésére. Az ifjúságnak Plato szerint kerülni kell minden izgalmat s ezért nem kívánja, hogy a színházba vigyék. Az ő eszméje a nevelésről az öszhangzatos növekedés, mely szerint az ifjúság a mértékletesség és kitartás leczkéit tanulja meg s teste és szelleme egyenlő arányokban fejlődik. Az a nagy elv, melyet a természetben és művészetben egyaránt el kell ismerni, s melynek a nevelésben is uralkodni kell, az egyszerűség elve.

A nevelés legközelebbi foka a gymnastika, mely az izombeli növekedés és fejlődés korszakának felel meg. Az egyszerűséget Plato a gymnastikában is érvényesíteni kívánja. Tudja, hogy a test fejlesztése öszszeütközésbe jöhet a szellem fejlesztésével, hogy a testgyakorlatok könnyen tulságba vihetők. S némelyek, kiknek a leczkén megszokott fájni a fejük, hajlandók azt nem a valódi oknak, a tulságos testgyakorlatnak tulajdonítani, hanem az eléadott tárgy természetének. Két pont jegyzendő meg különösen a gymnastikáról való teoriájában. Az egyik, hogy a gymnastika tanulásának idejét teljesen elválasztja a szellemi tanulástól. Ugy látszik, úgy gondolkozott, hogy két ellenkező, különböző természetű dolgot nem lehet egy időben tanulni. E pontra nézve alig egyezhetünk vele, mert hogyha a tapasztalatból ítélhetünk, három évnek (14-től 17-ig) csupán testi gyakorlattal való eltöltése egyáltalán nem szolgálhat az értelem javítására. A másik pont, hogy ő a gymnastikát nem a test nevelése eszközének tartja első sorban, hanem a szellemének, a melynek a lélekben a szenvedélyes elemet kell hogy fegyelmezze, úgy a mint a zene korlátozza a vágyakozó elemet s elhívja az értelmet. Ez a nézete azon az ismereten alapul, hogy a test függ a szellemtől, s hogy szolgáltatásra kell neveltetnie. És kétségtelenül a szellem nagy befolyást gyakorolhat a testre, hogyha befolyását nemcsak egy-egy pillanatban, hanem úgy gyakorolja, hogy az egész életre készüljön elő. Plato tanította először, hogy a zene és a gymnastika, nem mint a közönséges vélemény tartja, az egyik a szellem mivelésére, a másik a testére van, hanem mindkettő egyformán a szellemére.

A gymnastika Platót az orvostudományra vezeti, melyet tovább menve a törvény hasonlóságával illusztrál. Az orvosi tudomány iránt az újabb időben támadt kételkedés e tudományban is nagyobb egyszerűségre utalt; az orvosok kezdik belátni, hogy a betegségeket kezelésükkel „nagyobbakká és complicáltabbakká” teszik (Közt. 58. 426. A.) Az orvosi tudomány kétezer esztendő alatt igen keveset haladott; a részek elemzésében nyert, de az emberi testnek, mint egésznek a felfogásában igen keveset. Az orvosok inkább a betegségek gyógyítására fordították figyelmüket, mint az egészség feltételeire. Egészen az újabb időnkig nem igen gondoltak a levegővel és a vízzel, melyeknek a fontosságát a régiak jól ismerték; a mint Aristoteles megjegyzi, a levegőnek és víznek, levén ezek azok az elemek, melyeket leginkább használunk, legnagyobb hatásuk van az egészségre. Az orvosok sok időn keresztül előítéletekkel voltak eltelve, melyek ugyszólva csak most, a legújabb időben oszoltak el; és ma már éppen

annyiféle vélemény van az orvostudományban, mint a theologiában, és csaknem annyi skepticismus reájok nézve. Platonak több helyes ismerete van az orvostudomány felől. Szerinte a szemet nem lehet meggyógyítani, a test többi részének figyelembe vétele nélkül. S neki teljesen igaza van, a mikor a „Törvények“-ben azt mondja, hogy egy munkától megviselt paraszt tagjainak a meleg fürdő sokkal többet használ, mint egy nem nagyon okos orvos rendelete. Másfelől nem dicsérhetjük, midőn ő Homér után a diaetát ócsárolja, sem azt az emberietlen szellemet nem helyeselhetjük, a melylyel ő a beteg, haszon nélküli életektől csakugy könnyen akar szabadulni, azt mondván, hogy el kell hagyni azokat, hogy haljanak meg. Ugy látszik, ő nem gondolt arra, hogy az ilyenekben sok oly tulajdonság létezhetik, melyek az államra nézve sokkal hasznosabbak, mint némely egészséges és erős polgár tulajdonságai, vagy hogy az elhagyottakról való gondoskodás egyik fontos eleme a nevelésnek egy államban. — Nem hagyhatjuk említés nélkül Platonak azt a finom észrevételét, hogy az orvos ne legyen erős egészségű ember, tapasztaljon magán, hogy észlelése annál gyorsabb lehessen másoknál.

Az orvostudomány bonyolultságát a törvény bonyolultságával hasonlítja össze, a melyben ismét az egyszerűség arany szabályát szeretné, hogy az emberek kövessék. Nagyobb ügyekben a törvényhozónak kell határozni, de a kisebbeket hadd végezzék maguk a polgárok. Az állam betegségei olyanok, mint a hydra fejek, melyek szaporodnak, hogyha levágjuk. A valódi gyógyszer azokra nem a kiirtás, hanem a megakadályozás. És a megakadályozás módja: gondot fordítani a nevelésre és a nevelés aztán a többit elvégzi. Korunkban is arra jöttünk, hogy az egyedüli helyes politika, melynek tartós hatása lehet az államéletre, a nemzeti nevelés.

Mikor a zenében és a gymnastikában az oktatás, s ezzel a nevelés első része, be van fejezve, következik a cselekvő életre nevelés. De itt a nevelésnek mindjárt új szempontból kell kiindulni. Itt a nevelés célja az elvonó tehetség mívelése. Mert Plato szerint a valódi tudomány abstractiókban áll, annak nem a részletekkel vagy egyesekkel, hanem csak az általánossal van dolga. S ezt a matematikai tudományok tanulásával lehet megnyerni. Egyedül ezek adhatnak eszméket a viszonyról, ezek költhetik fel a gondolkozás szuynadó erőit.

A mathezis Plato idejében csak nagyon kis részét foglalta magában annak, a mit most értenek az alatt, de az emberi ismeret összességéhez akkor is nagy arányban járult. Az a gondolkodás egye-

düli szerve volt, melylyel az emberi szellem abban az időben rendelkezhetett, és az egyedüli mérték, melylyel a részletek chaosát szabályokra, rendre tudta visszavinni. Az a tehetség, melyet az fejlesztett, természetesen hadi lábön állott, a költői és képzelő tehetséggel; és Plato előtt éppen annyira különbözött az a ki matematikát tudott attól, a ki nem tudott, mint a mivelt ember a miveletlentől. A matematika erősítette az értelmi tehetséget és alkalmazhatósága kiemerithetetlennek látszott, részben azért is, mert valódi határai még nem voltak megvonva. Ezeket maga Plato kezdette vizsgálni; s habár öntudatlan is volt arról, hogy a számok és alakok az érzék abstractiói, fölismerte, hogy a geometriai alakok formájukat az érzéki világból kölcsönzik. Kísérletet tesz arra nézve is, hogy a matematikai eszmék végső alapját a jó eszméjében megtalálja; ámbár az eszméknek a számokhoz való viszonya felfogásában távol maradt attól a határozottságtól, melyet neki Aristoteles tulajdonít (Met. I. 8, 24. IX. 17). De hogyha nem sikerült is megismernie a matematika valódi határait, megismert túl rajtuk egy pontot. Szerinte a számok eszméi a tudomány magasabb fogalmában másodrendűekké lesznek. Az egy, önmagát bizonyító igazság, az az egyedül tökéletes igazság, a melyhez a dolgok végre is feljutnak.

Ez az önmagát bizonyító egység vagy a jó eszméje látomány, a melyről kielégítő magyarázatot adni nem lehet. És mégis ily látománynak megmérhetlen lehet a hatása. Ámbár a tudomány módszere nem előzheti meg a tudományt, de egy jövőben eléállandó tudomány eszméje nagy és lelkesítő elv lehet a lélekben. Mert a tudomány keresésében mindig valami rajtunk túllevőre törekszünk; és a mint a tudásnak hamis fogalma, például a scholastikai bölcsselem, az embereket sok időn keresztül félrevezetheti, ugy az igaz eszmény helyes irányba terelheti az emberek gondolatait. Hogy vajjon az a mit a tudománytól várhatni, valóban a szellem törvényeinek engedelmeskedik-e, az nagyfotosságu, mert a fogalmat arról, a minek a tudománynak kellene lenni, gyakran a tények szűk tapasztalatából alkotják meg. A tudományok kölcsönös viszonya, az ismeret egységéről való tudat, az osztályozás fontosságának érzete, és hogy az ember nem hajlandó megállani, mig magának bizonyosságot nem szerez, sem pedig a valószínűséget az igazsággal összezavarni, — mindezek fontos elvei a magasabb nevelésnek. És ámbár Plato semmit sem mondhat nekünk, és talán tudta, hogy nem mondhat az abszolút igazságról, ő mégis rendkívüli befolyást gyakorolt az emberi gondolkozásra, s gyakorol még ma is s gyakorolhat ezután is, — mert

keletkezhetnek oly politikai és társadalmi viszonyok, melyekben Plato gondolatait újra olvashatják az emberek s azok új jelentőséget nyerhetnek.

A jó eszméje csak a „Köztársaság“-ban van annak nevezve, de nyomaira lelhetni más dialogusaiban is. Az éppen úgy ok is, mint eszme, és ebből a szempontból a „Timeus“-ban előjövő teremtővel lehet összehasonlítani, a ki minden dolgot jóságából teremtett. És Aristotelesnek teljesen igaza van, midőn azt állítja, hogy Plato, midőn a jó eszméjéről, mint okról (ἀρχή) szól, azt az abszolút Egygyel azonosítja.*) Hanem a jó eszméjének még más oldalu jelentése is van. Az bizonyos fokig megfelel a természeti törvény modern fogalmának is, s alkotó elemei: szépség, symmetria és igazság. Alanyilag tekintve az processus vagy a dialektika tudománya. Ez az a tudomány, Plato szerint, mely a rhetorikának az igazi alapja, mely egyedül tudja helyesen megkülönböztetni az emberek és a dolgok természetét s osztályait, mely az egész természetes részeire osztja s az elszórt részeket természeti vagy szerves egészszé egyesíti, mely a dolgok elvont lényegét vagy általános eszméit meghatározza és azokat összeköti, mely a hypothesisek fátyolán áthatol és eléri első alapelvét, mely a tudományokat a jó eszméjéhez viszonyítva tekinti. Ez az eszményi tudomány a gondolkozás legmagasabb processusa. Plato dialogusai maguk a legjobb példái a dialektika természetének és módszerének.

S hogyha azt kérdezzük, hogy ez a tudomány, melyet Plato csak félig nyilatkoztat ki, a logikához vagy a metaphysikához hasonlít-e inkább, más feleletet nem adhatni, mint azt, hogy Plato e kettőt nem különböztette meg. Azt sem határozta meg, hogy az ő dialektikai tudománya nyugalomban van-e vagy mozgásban, hogy az abszolút lény szemléletével foglalkozik-e vagy pedig a processussal, a mely által az elérhető. Az ujkori metaphysikát úgy lehet meghatározni, hogy az az abstractiók tudománya, vagy pedig a gondolkozás fejlesztése tudománya; az ujkori logika meg, midőn a csupa aristotelesi formák határain túlterjed, úgy határozható meg, mint a módszer tudománya. Mindkettőnek magva benne van Plato dialektikájában; minden metaphysikus eszméiben van valami, a mi közös Plato eszméivel; minden logikus származtatott le valamit a Plato módszeréből. De a legnagyobb közeledés az ujkori bölcselém-

*) Met. 1091. b, 14. ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ ἀγαθῷ αὐτὸ εἶναι. Arist. Met. Bonitz-féle kiadása, p. 587. V. ö. Dr. Martineau's Types of ethical theory. Oxford, 1885. Vol. I. p. 46.

ben Plato egyetemes tudományához talán Hegelnél található, a momentumoknak az eszme egységében való egymásra következésében. Plato és Hegel úgy látszik mindketten úgy fogták fel a világot, mint az abstractiók correlatióját. Azonban mégis van különbség közöttük, mert Hegel minden ember szellemét úgy fogja fel, mint egy szellemet, mely az eszme fokozatait fejti ki a különböző országokban vagy a különböző időkben ugyanegy országban; Plato meg ezeket a fokozatokat úgy tekinti, mint a gondolkozás vagy az eszmék rendjét; az emberiszellem történelme még nem hajnalodott volt fel reá.

Sok észrevételt tehetni Plato nevelés-elméletére. De ha némely tekintetben az ujkori gondolkozók megett marad is, másokban előnyben van felettük. Ő kora nevelésmódjai ellen küzd, de alig lehetne azt mondani, hogy a nevelésnek új módjait fedezte fel. Nem látja, hogy a nevelésnek az egyes jellemekhez vonatkozással kell lenni; s ugyanazt a formát akarja alkalmazni minden szellemre. S nem látja eléggé az irodalom hatását sem a szellem formálására, a matematika hatását meg erősen túlbecsüli. Minden tisztátalan látást vagy hangot eltávolítani kíván az ifjuságtól, de nem vette figyelembe azt, hogy bizonyos fokú szabadságra szükség van a szellem erősítésére. Nem részesíti kellő tekintetben a szokás hatalmát sem, azt, hogy a jó cselekedetek jó szokásokat hoznak létre, mely egyszerű, de nagy elvét a nevelésnek először Aristoteles tanitotta az emberiségnek. Másfelől Plato előnyben van az ujkori bölcselek felett, midőn azt tanítja, hogy a nevelésnek az egész életen keresztül kell folytatódni. Solont követve azt kívánja, hogy „minden ember sok dolog tanulásában vénüljön meg“, ámbár azt is megengedi, hogy vannak oly tanulmányok, melyeket az ifjuságnak kell megadni. Ő maga a jó eszméje szemléletétől elragadva és a geometria tanulásában gyönyörködve, semmi nehézséget nem gondol abban, hogy az ember egy egész életet ily tanulmányoknak szenteljen. (Közt. VII. 528.) Mi a kik tudjuk, hogy mennyivel több üzletember van a világon, mint valódi tanuló vagy gondolkozó, nem vagyunk e tekintetben éppen oly vérmesek. Az a nevelés, melyet ő köztársasága polgárainak szán, valóban a bölcselek vagy genius idealis élete, melyet a gyakorlati kötelességekhez alkalmazkodás csakis egy időre szakít meg — ily élet nem a nagy többség számára van, hanem csakis egy néhány kevesekére.

És mégis Plato eszméje nem éppen olyan, melyet korunkban is ne lehetne alkalmazni. Ha csak mint eszményt tekintjük is, melyet

csak részben lehet megvalósítani, mégis nagy hatása lehet a jellem emelésére, nagy befolyása arra, hogy az emberek rendes foglalatosságuk vagy hivatásuk rutinján felülemelkedjenek. Az a legjobb nézetmód, melylyel az egész életet felfognunk lehet. Mindazonáltal Plato eszméjét megvalósítani nem könnyű. Mert az ifjúságot követő kor nevelése szükségképpen az a nevelés, melyet kiki maga ad magának. Mikor az emberek negyven vagy ötven évesek, bajosan hozhatók össze iskolába, és hogyha összehozhatók lennének is, az eredmény nem lenne kielégítő. Tanítóik vagy tanácsadóik sincsenek, a kikkel érettebb korukban tanácskozhatnának. Nincs iskolamesterük, ki nekik hibáikat megmondja, vagy magasabb kötelességérzettel vagy a siker ambíciójával inspirálja; nincs Sokratessük, a ki tudatlanságukat felfedje; Krisztusuk vagy apostoluk, a ki bűneikért megdorgálja. S így bajosan juthatnak a javulás első feltételéhez, mely nem más, mint az önismeret. Az ifjúság reményei már nem ösztönzik magasra s inkább nyugodni szeretnek, mint tanulmányt űzni. Csakis egy néhány, a kiket a sors véletlenül nagy emberek vagy kitünő vallás- és erkölcstanítók körébe hoz, gyújt világot az ő geniusok tűzénél.

Az erély hiánya az egyik főok, miért oly keveseknél tapasztalhatni a nevelés munkájának folytatását a későbbi években. Az embereknek nincs akaratjuk, s nem ismerik ki utjokat. A genie-t valaki úgy határozta meg, hogy az „a törekvés ereje“, de nem mindenkinek van ereje az egész életen keresztül törekedni. A gyermekek gondozása, a pénzszerzés, a hivatal kívánalmi elveszik a szellem rugékonyságát. A szükség sem kényszeríti az embereket arra, hogy tanuljanak klasszikus nyelvet, történelmet vagy természettant, s a mi elég volt a huszonötödik évben, elég az ötvenedikben is. S nem könnyű határozott feleletet adni arra a kérdésre sem, hogy miként eszközölje az ember tökéletesedését, mert maga a nevelés ezer, jöllehet maga-magában elég közönséges dologban áll — valaminek adásában ahoz, a mik a természettől vagyunk, abból a mik nem vagyunk, megtanulásában annak, hogy magunkat úgy lássuk, mint mások látnak, magasabb szellemek társaságának keresésében, az élet és jellem szemmel tartásában, a különböző életkorok természetes befolyásának elfogadásában, minden a közönséges gyakorlaton vagy az emberek véleményein felülemelkedett gondolatban vagy cselekedetben.

Mégis hogyha valaki Plato eszméjének részletesebb végrehajtását akarná megkísérteni, ilyenforma tanácsot lehetne neki adni: Vá-

laszsa a tudománynak azt az ágát, melyhez a legnagyobb hajlama van s melyben a legnagyobb gyönyörűségét találja, azt, a mely az ő rendes foglalatosságával összeköttetésben látszik lenni, vagy pedig a mely azzal a legszembetűnőbb ellentétben van. Tanulmányozhatja hivatalának, melyben tényleg működik, a speculativ oldalát. Komolyan és bizonyos eredetiséggel gondolkozhatik mindennapi életéről. Az óra, a nap, melyet valamely tudományos vagy irodalmi tanulmányban tölt el, annyi ténnyel fogja ellátni, a mennyit csak emlékezete megbirhat s „oly gyönyört nyújt, mely miatt sohasem kell bánkódnia.“

PÉTERFI DÉNES.

A MAGYAR UNITÁRIUS IRODALOM XVI SZÁZBELI TERMÉKEI.

A 16-ik száz reformszelleme áthatotta egész Európát s abban Magyarországot is. Mindenféle hitirányzat, melynek valamely országban akadt szószólója, kapott pártolót is. Azt, hogy mi fog bekövetkezni a megindult szellemi forradalomból, nem tudhatta senki, de hogy reformra van szükség, azt érezte mindenki. Legelőször a Luther dörgő hangja talált visszhangra, habár akkor már Erasmus meg Servét gondolatban és szóban éppen annyira vagy tán tovább haladtak volt, mint ő.

Az unitárius eszmék csirái meg voltak mindenik szavában, határozott hódítást tettek mindenik országban. Legkésőbbben kezdettek nyilvánulni Magyarországon s éppen azért itt nyertek legtisztább alakot. Alig képzelhetni felségesebb szellemi élvezetet, mint a mit egy ily korszak eszmeharczának szemlélése nyújt. Az ok és okozat logikai láncolata, a fényt feltüntető árny, a rideg formát megelevenítő szellem, mint a kaleidoskop ezernyi ezer szint váltó lencséi szemmel alig kísérhető gyorsasággal váltják fel egymást. Egy ily képet előállítani oly hosszú időről, a milyent az unitarismus multja magába ölel, a legnehezebb feladatok közé tartozik.

Az unitárius eszméknek kettős irodalmi forrásuk van, u. m.: nyomtatott és írott. Az a kiméletlen ellenszenv, a mely mindent, valami unitárius, kiirtani kész volt, a magyar unitárius eszmék mindkét nemű forrását is vagy egészen vagy részben megsemmisítette. Kivált az első időszakból még a nyomtatásban megjelent munkákból is alig maradt fenn egy-egy.

Dr. Szabó Károly hazánk kitűnő bibliographusa 1879-ben a magyar és a jelen 1885. évben az idegen nyelven megjelent magyarországi nyomtatványoknak*, két vaskos kötetre terjedő munkájában, teljes czimtarát s a ritkább művek szereztetésének és irodalmi fontosságának is igen becses leírását adta. E mű páratlanul áll irodalmunkban nemcsak azért, mert az eddig megjelent bibliographiai munkák csak kísérleteknek tekinthetők, hanem azért is, mert a jeles író minden művet részrehajlatlanul saját értéke szerint ítél meg, s mert a minék csak nyomára jöhetett, azt el nem mulasztá feljegyezni. És ez különösen nekünk unitáriusoknak kiváló örömeinkre válik, mert a mi elveink szerint gondolkozók műveiből

* Régi Magyar Könyvtár I. II. köt. Budapest. M. T. Akadémia.

sok teljesen megsemmisítve levén, e műből legalább azok címét és íróját megismerhetjük, s ha vagy egy példánya még megtalálható, azt megtudhatjuk.

A mint annak rendén ki fog tűnni, e mű több olyan munkáról is teszen említést, a mely eddigelé teljesen ismeretlen volt s így egyházunk irodalmát még gazdagabbnak tüntette fel, mint a milyenek eddig tartók. Író legfőképpen általános bibliographiai szempontot tartott szeme előtt. Jelen közlemény célja a 16-ik százbeli unitárius írók műveinek összeállítása és rövid ismertetése.

Ebben a tekintetben nekünk még az a különös előnyünk van, hogy Kénosi Tösér János, a tordai gymnasium egykori igazgatója, 1753-ban összeállította volt az unitárius irodalmi termékeknek nemcsak névjegyzékét, hanem azok bő ismertetését is: „Bibliotheca scriptorum Transylvaniae Unitariorum“ és „De Tipographiis et Tipographis Unitariorum“ két kötetre terjedő kézirati munkájában.*) Csak az akkori elnyomatásnak s a terhes sajtó viszonyoknak lehet tulajdonitanunk, hogy e jeles férfiú nem vált kora egyik leghiresebb emberévé s az unitárius egyház Bod Péterévé.

Kénosi a bibliographia akkor csaknem teljesen parlagban heverő mezejére kész tervvel, igazság szeretettel és fáradhatlan buzgósággal lépett. „Háládatlan és haszontalan munkának tetszhetik, — mondja az olvasóhoz irt előszavában — hogy egy író csupán a munkákat s azok száraz czimeit vizsgálja és írja össze, de mégis ha megfigyeled, nem fogod éppen megvetni e munkát, mert valamint az utas ha haszonnal akarja megjárni útját, előre pontosan áttanulmányozza a földrajzokat és földabraszokat, úgy azoknak is, a kik az irodalom mezején vizsgálódní sikerrel akarnak, nagy segítségükre van, ha ismerik a könyveket.“ A Kénosi munkája szorososan a Magyarországon megjelent munkákra és a magyar nyomdákra terjed ki, s mint ilyen még teljesen egyedül áll, habár mint maga kegyelettel elismeri, a XVI. és XVII. száz Antitrinitarius írói munkáit Sandius összegyűjtötte és Wissovatius mintegy 70 szerzővel megtoldva 1684-ben Freistadban kiadta; ezután a remonstrans írók munkái czimtarát kiadta 1728-ban C a t t e n b u r g h Adrian.

„Ezek nyomdokait ohajtván követni — mondja tovább Kénosi — én is elhatároztam (nem tartván háládatlan munkának ezt) hogy

* Mindkét munka meg van az unitárius főiskola könyvtárában, még pedig az eredeti kézírásban, a mint ez Kénosi saját, hiteles kézírásának összehasonlításából bizonyos. Így hát Dr Szabó Károly ur tévesen állítja az erdélyi muzeum példányát az eredetinek, levén az ennek másolata.

azok kedviért, a kik az unitárius írók munkáit szeretnék megismerni, vagy a kik azt hiszik, hogy az unitáriusok mindig aludtak és semmit sem irtak — az erdélyi unitárius illetőleg azon írók munkáinak, kik eredetileg erdélyiek, magyarok, szászok, vagy más helyről valók, de itt valamely nevezetes állást foglalván el munkát irtak — legalább czimtarát összegyűjtöm, összeállítom. Ezáltal ohajtom leróni elődeim iránt a tiszteletet, s megakadályozom azt, hogy azoknak a férfiaknak, kik előttünk éltek, munkái elfelejtessenek, emlékük kitörültsék s homályba burkoltatván, a feledékenység sirjába vettessék. Sajnos hogy, a mint a szives olvasó is meg fogja látni, oly munka is nem egy látott napvilágot (ha nyíltan és tisztán szabad mondanom) a melynek sokkal jobb lett volna nem látni. Ugyanis némely írók engedvén túlságos szenvedélyöknek, olyanokat adtak ki, a melyeket az utódok szégyelnek is, bánnak is, s melyek jobb volna, ha nem volnának, mert nem méltók az emlékezetre s jobb lett volna ha örökös por fedí el, vagy ha örökre a láda fenekén maradtak volna; de minthogy sokfelé elterjedtek volt s itt-ott ma is meg vannak, nem mulasztottam el ezeket is feljegyezni, ha csak valahol bár másolatukat láthattam.“

„Ugyanazért kérve kérek, kedves olvasó, hogy ha észreveszed, hogy ezek közül valamelyik másként volna, sziveskedj megjavítani; ha pedig meglátod, hogy valamely oly munka volna elrejtve a te szekrényedben, melyet én nem kaphattam meg, kérek, ne terheltess velem közölni.“

A Kénosi munkájában le egészen saját koráig, a legtöbb unitárius író irtott és nyomtatott munkája meg van említve, de nagyon természetesen sem ő, sem azok, a kiknek munkáját felhasználta, nem jegyezhetek fel mindent, minthogy a legtöbb könyvtár el volt zárva előlük. A Kénosi gyűjteményét megtoldotta s egészen a mult száz végeig levezette Uzoni Fosztó István. A két író munkájában is maradtak fenn itt-ott oly hézagok, a melyeket csak korunkban lehet kipótolni, midőn a kutató előtt minden nyilvános és magánkönyvtár nyitva áll. Ilyenformán reméljük, hogy e jeles források segítségével a magyar unitarius irodalom termékeinek most már a lehetőleg teljes számát adhatjuk.

Hogy a magyarországi unitárius irodalom kezdetét mely évre tegyük, azt felette nehéz meghatározni. Elsőnek tán az Erdélyben sokszor forgott Stancaró olasz származásu, heves vitázó és éles eszű író valamelyik munkája volna tekinthető, a mennyiben ő a Blandrata és Dávid Ferencz unitárius nézetével sok tekintetben megegyezett,

de mivel Magyarországon nem adatott ki munkája, őt is, mint sok más elődjét mellőzzük. Mellőzzük Celláriust „De operibus Dei“ 1527; Campanust „Contra totum post apostolos mundum“ valamint Servetust Christianismi Restitutio“ 1553 című unitárius szellemű munkáikkal.

Tisztán unitárius mű csak 1560-on innen jelent meg, midőn Dávid Ferencz és Heltai már nyíltan vallották az unitárius eszméket. De évekkel ezelőtt most egy vitatkozás majd valamely munka tisztán jelzé, hogy a vélemények forradalma s a nézetek harcza nem járt le még, s hogy tisztultabb formákra és függetlenebb elvekre van szükség, mielőtt az evangéliumi tisztaság helyre áll. Az unitárismusra vezető eszmeharcz különösen a Dávid Ferencz, Melius és Heltai felléptével kezdődött meg, ugyanazért az 1550—1560. terjedő időt az unitárius irodalom előkészítő korszakának tekintetjük, miért az abban megjelent műveket röviden megemlíteni szükségesnek tartjuk.

1550-ben jelent meg Heltai Gáspártól Catechismus minor.*) 8. r. 31 számozatlan levél. (Megvan a kolozsvári unitárius Coll. ktárában kéziratban.)

1551. Heltai G. A Biblianac első része, azaz Mosesnec öt könyve stb. 4r. 16 sztl. lev. (Kol. Coll. Kt.)

1551. Heltai G. Catechismus minorja németül ily címen: Summa Christlicher Lehre.

1551. Heltai G. Vigasztaló könyvetske keresztyeni intéssel és tanitással 8r. 134. lap németül: Trostbuchlein mit christlicher Unterrichtung.

1552-ben a Biblianak negyedik része. Az az, a prophetaknai Irasoc: Melyec Magyar Nyelvre fordittattac, à régi és igaz szent koenyvekboel. Esaias Jeremias Ezekhiel Daniel Oseas Haggens Zakharias Malakhias 424 sztlan levélen (Kol. coll. Tordai gymn. kt.) Ezt követte még ez évben: A részegségnek és tobzodásnak veszedelmes vóltáróivalo Dialogus. 8r. 76. szatlan lev.

1553-ban újból két műve jelent meg ugyancsak Heltainak. Catechismus melybe à mennyei tvdomannac Sommáia, à derec szent írásbol, és sok keresztyén Tanítóknak írásokból roewideden egybe-

---

*) Az eredeti írásmódot a lehetőleg megtartjuk s azonkívül jelezzük a könyv alakját, terjedelmét, valamint azt is, ha valamelyik unitárius iskola könyvtárában meg van. A címek bővebb leírása s több más hasznos adat megtalálható Szabó Károly Régi Magyar könyvtárában.

szezetettoet es befoglaltattot 8r., s az 1551-ben német nyelven megjelent s fennebb leirt Vigasztalo könyvetetske. Még két év mulva vagyis

1555. jelent meg Dávid Ferencz Magyarországon kiadott első műve: *Dialysis Scripti Stancari Contra Primum Articulum Synodi Szekiensis, qui de doctina controuertitur, conscripta per Franciscum Davidis. Psalmo XXXI. 40 sztlan lev.*

1556. Dávid Ferencz *Responsum Ministrorum Ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia Martini a Kalmancha in Causa Coenae Domini edita Colosuarini. Anno MDLVI. die XXI. jvlii.* — Jakab Elek (Dávid Ferencz irodalmi emlékei 28 l.) e munkát Dávid Ferencznek tulajdonítja. Szabó Károly R. M. Könyvtárában nem említi, s a Kénosi munkájában sem akadhaték semmi nyomára.

1556. Molnár Gergely: *Elementa Grammaticae Latinae etc.* 8r.

1557. Dávid Ferencz *Consensus Doctrinae De Sacramentis Christi, Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in inferiori Panninia et Nationis utriusque in tota Transylvania. Conscriptus Et Pvblicatus in Sancta Synodo Claudiopolitana Transylvaniae, ipsa die sanctae, individuae et semper benedictae Trinitatis.* 16 sztlan lev.

1558. Dávid Ferencz *Acta Synodi Pastorum Ecclesiae Nationis Hungaricae in Transylvania, Die Apostolorum Philippi et Jacobi. Anno M. D. LVIII. In oppido Thorda caelebratae. Quibus adiunctum est iudicium inclytæ Academiae Vitabergensis, de controuersia Coenae Domini à Clarissimo et doctissimo Viro Philippo Melanthonè conscriptum, Ecclesysque Transylvanicis transmissum.* 10 sztlan lev.

1559-ben Heltaitól: *Agenda azaz szentegyházi Chelekedetec Mellyeket követnek közenségesképpen á Keresztyeni Ministerec es Lelkipasztoroc.* Ujonnan nyomtattatott 100 sztlan lev. (Kol. Coll.)

1559. Dávid Ferencz: *Defensio orthodoxae Sententiae de Coena Domini Ministrorum Ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in Ecclesiis Transylvanicis.* Joh. VI. Caro Mea vera est Cibus, et sanguis meus verus est polus. Qui edit meam carnem, et bibit meum sanguinem, in me manet et Ego in illo.

Ugyanebben az évben, s Jakab Elek szerint hihetőleg a fennebb idézett *Defensio* előtt jelent meg:

1559. Dávid Ferencz: *Az Urnac Vacsorairól Való közenséges Keresztyéni Vallas.* Mellyet a keresztyéni Ta-

nitőc mind egész Magyar Országból, s mind Erdelből a Vásárhelyi szent Sinatba töttéc és kiadták. A Christus szentegyházának építésére. MDLIX. Esztendobe. Mindszent Napian. 8 r. 8 sztl. lev. *)

E hitvallás szerkesztésében Dávid Ferenczé volt a főrészt s ezzel nézeteiben kifejlődött az a lényeges módosulás mely őt a lutheriektől örökre elválasztotta. Nemcsak hanem midőn így az urvacsora kérdésében a Krisztus jelenlétének és szerepének kérdését szellemies értelemben fejtette meg, egyszersmind kijelölte maga előtt azt az utat a mely a Krisztus személye felőli fogalmában is teljes változást volt előidézendő.

1560. Heltai Soltar, azaz, Szent Davidnac, es egyeb Prophe-takuae Psalmusiac, auagy Isteni dichireteknecl könyve: Szép Sum-mátskáckácl rőuideden valoertelmoeeckel. Magyar Nyelven etc. 10 sztlan lev. (Kol. Coll.)

Az itt felsorolt munkák különös fontossággal bírnak már csak azért is mert az erdélyi és magyarországi nyomdák legelső magyar termékei közé tartoznak. Heltai 1550. állította fel Erdélyben az első magyar nyomdát s már négy év alatt összesen tizenkét mű s ezek közül nyolcz magyar jelent meg. 1553-ban társával Hoffgreff Györggyel meghasonolván külföldre ment s mintegy hat évet külföldön töltött minek következtében *Confessio De Mediatore Generis Humani Jesu Christo vero Deo et homine etc.* című munkáját Wittembergben adta ki 1555-ben. Heltai 1559-ben már újból Kolozsvárt dolgozott a mint abban az évben megjelent munkáiból kitűnik. Dávid Ferencznek kétségen kívül előnyére volt hogy egy vele rokonszenvező férfi kezében volt a sajtó, s mégis több mint hat esztendő alatt egyetlen nagyobb műve sem jelent meg. De e hallgatás nagy eszmék és örök igazságok szülője lön. Midőn Dávid Ferencz újból a küzdőterre lép, akkor már teljes meggyőződéssel kezdi hirdetni az unitarismust mint hosszas tanulmányának és mély gondolkozásának érett gyümölcsét, annyira, hogy az 1560—1580-ig terjedő időszak az unitárius irodalom a r a n y k o r a l o n.

Az unitárius vagy egységet tanító eszméknek e korban első nyilvános hirdetője Arany Tamás kinek a mint a Melius Péter 1561-ben megjelent czáfolatából ismerjük „Tévelygések“ cím alatt volt egy munkája, melyet azonban Mélius vele visszavonatott. Arany Tamással egykorulag az unitárius hitet vallotta Egri Lukács, de munkája nem adatott ki.

*) E munkát Szabó Károly nem említi. Én Jakab Elek Dávid Ferencz irodalmi emlékei 30 l. alapján közlöm.

1562-ben megjelent Heltai Gáspártól: *A Jesus Christus-nac Wy Testamentoma Magyar nyelven.* 528 sztl. levél. (Kol. coll.) 1565-ben: *Historia Inclyti Matthiae Hunyadis etc.* 12. sztl. levél. 1565. Ugyancsak Heltaitól a *Bibliának Második része* és 1566-ban *Száz Fabula* mellyeket Ezopusból, es egyebuennen egybe gyuetet és öszve szoerzet a fabulaknac értel-mével egyetembe. Cum S. R. M. H. Priuilegio etc. 8 r.

Ez időtájban már az eszmék forrongása tetőponton állott. Csak éppen alkalom kellett hogy kitörjenek és végül állandó biztos medret készítsenek magoknak. A Thordán, Gyulafehérvárt és Maros-Vásárhelyt tartott zsinatok vitatkozásai fejtették ki az Isten-egység tanát. Igy jelentek meg:

1566-ban *Disputatio prima Albana seu Albensis*, habita 1566. 24. Feb. *Impressa Claudiopolis eodem anno.*

1566-ban *Catechismus Ecclesiarum Dei in Natione Hongarica par Transilvaniam.* *Que relicto Papisto Deo quaterno, verbum Dei de sacrosancta Triade, Vno vero Deo Patre et filio eius, Domino Jesu Christo, ac amborum Spiritu amplexu sunt, simplicitatequ pia ac puritate illud credunt ac profitentur. Regiae Maiestatis, Domini nostri clementissimi assensu ac voluntate excusus et publicatus.* 51 sztlan lev. alánlvá II. János választott királynak. Ezt követi:

Sententia concors Pastorum ac Ministrorum Ecclesiae Dei Nationis Hungaricae in Transylvania, De propositionibus Doctoris Georgii Blandratae et Fraisisci Daudis etc. (Kol. Coll.) A fennebbivel együtt adatott ki:

Propositiones in Disputatione Albensi coram Regia Maiestate à D. Georgio Blandrata et Francisco Davidis propositae Limitationi Ministrorum, qui ex Ecclesiis Hungaricis Disputationi interfuerunt: Quibus accessit sententia, de praedictis et limitatis propositionibus Synodi Vasarhelyiensis, eodem Anno 1566. die XIX. Maji. frequenter celebratae.

E katechesis és propositio az első mű a mely ha nem is tisztán unitárius még, de biztos jelül szolgált arra hogy ha az egység a különböző nézetűek között létre nem jöhet, akkor Dávid ki ezeknek fő szerzőjéül tartható,*) kénytelen lesz még a szakadás árán is nyílt vallomást tenni unitárius hitéről. Erre elég okot szolgáltatott különben a *Melius debreceni Confessio brevisse* mely Davi-

*) V. ö. Dávid Ferencz élete Jakab Elektől 73. sk. lap.

dot és nézetet éles gunynyal czáfolja. Dávid Ferencz megfelelt erre valamint az ugyanakkor tartott debreczeni zsinat végzéseire is. Különös fontosságú ez a felelet ránk nézve nemcsak azért, mert Dávid Ferencznek ez az egyik első unitárius műve, hanem azért is mert ez a gyulafehérvári unitárius könyvnyomdának első terméke.

1567. Dávid Ferencz *Refutatio Scripti Petri Melii, quo nomine Synodi Debrecinae docet Iehoualitem, et trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis, et Apostolis incognitum. Albae Juliae Excudebat Typographus Regius Raphael Hoffhalter. 48 sztl. lev. (Kol. coll.)*

Ugyanabban az évben még három műve jelent meg Dávid Ferencznek:

1567. *De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii Et Spiritus Sacti Cognitione, Libri Duo. Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia, et Transylvania. I. Thess. 5. Omnia probate, quod bonum est, tenete. Albae Juliae 4r. 190 lev. (Kol. coll.)*

1567. *Roevid magyarázata* mikeppen az Antichristus, az igaz Istenroel való tudomant meghomalosította: Es à Christus az oe hiveinek általa tanituan minket, mikeppen epitette meg az oe meniei szent Attiarol, es oe magaról, es a szent Lélekról bizonyos ertelmet aduž eloenkbe. *Psal. LI. A te bolczesegednek titkait intetted meg mi nekuenk. Albae Juliae M. D. LXVII. 4r. 72 lev. (Kol. coll. Tordai gymn.)*

1567. *Roevid Utmutatás az Istennek igeinec igaz ertelme, mostani szent Haromsagrol tamadot vetelkedesnek meg felytésére és itelesere hasznos es szuekseges. Esaiiae IIII. Az napokban az vrnak az oe sengeie fel magasztaltatic, és diczoesegben leszen stb. Albae Juliae etc. M. D. LXVII. a 4r. 66 sztl. lev. (Kol. coll.)* E mű ajánlva van: *Az Istenfeloe es igaz nemes ferfiunac, Mikola Ferencznek⁴ Karáczon hava XXVIII. napján.*

A most már kolozsvári iskolai igazgató Dávidnak, valamint az iskola igazgatásában, ugy az unitárius elvek tisztázásában is számos segítője akadt, annyira hogy a következő évben az unitárius irodalomnak egész áramja indult meg. Ugyanis megjelent a kolozsvári ekklesia papja s az iskola egyik tudós tanítója Basilius Istvántól.

1568. *Egynehani kérdéscca keresztieni igaz hitroel és auual ellenkezo tudomanyrol az Istennek egyhazaba. stb. stb. 4r. 71. sztlan levél. Ajánlva Pokai Jakabnak „király oe Felsege Hopmesterenec es hiv tanaczanac. (Megvan a Kol. coll. 2 péld.)*

1568. Ugyancsak Básiustól: Az Apostoli Credonak Roevid Magyarazattya. A szent Irasnac folyasa szerent. I. Thess. V. 4r. 110 sztlan. levél ajánlva Békes Gáspárnak. (megvan a Kol. coll. 2 péld.)

1568. Dávid F. Literae Convocetoriae ad seniores Ecclesiarvm Superioris et Inferioris Pannoniae ad indictam Synodum Thordanam ad tertium Martij diem, additis Thesisibus ibidem disputandis etc. 8 sztl. levél (Megvan a Kol. coll. Kt.)

1568. Dávid F. Brevis Enarratio Disputationis Albanae de Deo Trino, et Christo Dyplici coram Serenissimo Principe et tota Exclesia decem diebus habita. A. D. M. D. LXVIII. 8. martij. etc. 96. sztlan lev. (Megvan a Kol. coll. Kt. 2 péld.)

1568. Theses Thordae Disputandae ad XIII. Diem Nouembris, et in Synodo Varadina die 22 Augusti publicatae 4r. 2 lev.

1568. Dávid F. Antithesis Pseudo Christi cum vero illo ex Maria nato. Lucae 2. etc. 12 sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. a tordai és a kereszturi gymn. kt.)

1568. Dávid F. Aequipollentes ex Scriptvra Phrases, de Christo Filio Dei ex Maria nato figuratae, Quas si quis intllixerit et in numerato habuerit, ad multa intelligenda in scripturis iuuari poterit. 4r. 4. sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid F. Refutatio Propositionum Petri Melii non inqvirendae veritatis ergo sed ad contendum propositarum, ad indictam Synodum Varadinam 22 Augusti 1. 5. 6. 8. 4r. = 26 sztl. levél. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid F. De Mediotöris Jesv Christi hominis Divinitate, Aequalitateque libellus. Ezzel együttvan Celleriustól: De restauratione Ecclesiae Cellarii, cum epistola praeliminari Fabricii Capitonis etc. 4r. 54 sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid F. Demonstratio falsitatis dotrinae Petri Melii etc. 4r. 4 sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Csázmai István Thordai Sandor Andras Irasara valo felelet: Melyben az Antichristus három Isteninek doegleletes tudomaniat otalmazza, hamissaggal es szidalommal. Szt.-János Másodic Leveleben. Minden ki el tausozic, es à Christus tudomaniaban meg nem marad ninczen Istene: à ki pedig à tudomanyban meg marad, annac atia s mind fia vagyon. Albae Juliae excusum per Rapháelem Hoffhalterum Anno etc. M. D. LXVIII. 4r. 16 sztlan levél. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid Ferencz. Az szent Irasnac Fvndamentomabol voett Magyarazat az Jesus Chistusrol es az oe igaz istensegeroel. Szent Janos latasarol irt konyuenek 22 reszeben. stb. 47. szatlan lev. Ajánlva Pokai Jakabnak. (Meg van a Kol. coll. kt.)

1869. Dávid Ferencz. Első Resze az szent irasnac kuelen kuelen reszeboel voet predicacio nac az atya istenroel, ennek kedig az oe fiarol az Ihesus Chirstvsról, es az mi oeroecsegeunc nec peczetiroel az szent lelekroel: Irattattak D. F. az meg feszuel Ihesus szolgálaiatol 2 r. 193. lev. (Megvan a Kol. coll. 2 péld. a kereszturni és tordai gymn. kt.)

1569. Dávid F. De Regno Christi Liber primus. De Regno Antichristi Liber secundus. Accessit tractatus de Paedobaptismo, et Circuncisione. Rerum capita sequens pagella demonstrabit. Joan 15 ver. 14. 4r. I. könyv = 73 szatlan lev. II. könyv = 102 szatlan lev. A második könyv külön czime: De Regno Antichristi et eius mysteriis: Deque Paedobaptismo, etc. (Megvan a Kol. coll. a kereszturni és tordai gymn. kt.) Kénosi T. J. hibásan tulajdonítja Blandranak (De Typographiis et Typographis Unitariorum 252 l.)

1569-ből van Sommer János kolosvári iskolai lectortól: Elegia In Nuptias Clarissimi Viri D. Petri Bogneri Coronae LL. Doctoris, et pudicissime virginis Annae filiae D. Joachimi Koch, Consulis Mediensis Quarum Solennitas erit die 20. Februarij Anno 1569. etc. 4r. 4 szatlan levél.

Az 1567—1569-ig megjelent s itt felsorolt művek mind a gyulafejevári nyomdából kerültek ki, a melyet II. János (Zsigmond) király állíttatott volt fel, s a melyet az unitáriusok csak e három esztendőben használtak. A három esztendő közül 1567-ben megjelent öt munka (és nem négy mint Simén Domokos a Ker. Magvető X. köt. 177. l. irta), melyek közül kettő magyar és három latin. 1568-ban tizenkét munka (és nem tiz l. u. o.) öt magyar és hét latin, 1569-ben öt és pedig két magyar s három latin nyelven, vagyis összesen 22 munka, 9 magyar és 13 latin nyelven. E munkák részletes ismertetésébe bocsátkoznunk jelenleg nincsen alkalom, azonban a fennebbiek alapján helyre kell igazítanunk egy tévedést a mely a Ker. Magv. X. köt. 227. lapján „Az Unitáriusok könyvnyomdái és azok kiadványai“ czimű közleményben van. Ugyanis Dávid Ferencznek a Kénosi Tösér János kézirati munkája alapján 1567-ről első munkául „Az Jezus Kristusrol és az ő Istenségéről“ czimű munka tulajdoníttatik. Dávidnak ily czimű munkája nincsen, hanem igenis van egy 1568-ból, a melynek czime: Az Szent Irasnac Fundamentumabol voett Magyarazat az Jezus Christusrol es az oe igaz isten-

segerol stb. (lásd fennebb). E tévedést valószínűleg a Kénosi munkája másad kézből eredt margoji jegyzete idézte elő. A Ker. Magv. idézett helyén közölt tartalom-jegyzék a Dávid Ferencz Rövid Magyarazat stb. czimü s 1567-ben megjelent műnek tartalma.

Az 1567—1569-ig terjedő idő a legfényesebb lapokon van megörökítve az unitarizmus történelmében. Oly lánglelkü, éles elméjü, nagy tudományu és roppant munkát elbíró férfival élén minő Dávid Ferencz volt csaknem villám szárnyakon terjedt el az országban mindenfelé. Akkora munkásságot a reformatio előharczosai között Magyarországon senki s ahoz hasonlót csak Melius tudott kifejtetni. A ritkább jelenségek közé tartozik az a mit Dávid 1568-ban mivelte a sajtóban midőn összesen egy magyar és hét latin munkát adott ki. Minden munkának különös értéke van az unitárius hitvita irodalomra. Ritkaságoknál fogva most már kevesen használhatják, azonban Jakab Elek „Dávid Ferencz élete“ jeles műve e hiányon nagy mértékben segített azzal, hogy mindeniket részletesen ismerteti és becses észrevételekkel kíséri. Ugyancsak e mű irodalmi részében a Dávid Ferencz munkái czime egészben adva lévén az itt közlöttek kipótlására a Szabó Károly Régi magyar könyvtárán kívül arra utaljuk az olvasót.

Az ezután megjelent művek kiadási helye ismét Kolozsvár és a kiadó Heltai vagy később örökösei. Méltán ide sorozhatók már most a Heltai munkái is, mert ő Jakab Elek szerint körülbelöl 1568-ban unitáriussá lett, Szabó Károly szerint is 1570-ben unitárius volt.

1564. Molnár Gergely: *Cathchesis Scholae Claudiopolitanae, ad pietatis studiosam iventutem in doctrina christiana fideliter exercendâ proposita. Claudiopoli in officina C. Helti.* 8 r. 110 sztl. lev.

1564. Molnár Gergely: *Prima Doctrinae Christianae Rvdimenta, Pveris Scholae Claudiopolitanae, Christiana religione informandis, ad ediscendum proposita 1 Tim. 3. A puero sacras literas noveris. Claudiopoli Excvsvm In officina Casparis Helti.* 8 r. 38 sztl. lev.

1566. Molnár Gergely. *Thomae Linacri Grammatices Compendiosa per quaestiones explicatio. A G. M. sanctae memoriae, in vsum studiosae iuventutis conscripta. Cvm. S. R. M. Privilegio, Claudiopoli A. D. 1566.* 8 r. 144 sztl. lev.

A czimlevél hátlapján áll Heltai Gáspár ajánlása a tanuló ifjaknak.

1569. Dávid Ferencztől: *Az Váradí Dispotacionak avagy vetelkedésnek, az egy Attya Istenről, és annak Fiaról, az*

Jesus Christusról, és a szent Lélekről igazán való elő számlálása, mely mindenik felnee akarattýából kezdetett Mind szent havanac 20 napan. 1569. eszt. 2 r. 103 sztlan lev. Ezzel együtt adatott ki:

Az Egy atya Iste nről, Es az oe Fiarol, az Jesus Christusról és a szent Lelekről való roevid vallás, Az Prophetáknac és az Apostoloknac írása szerént. (Megvan a Kol. Coll. kt. kereszturi gymn. kt.)

1569. Dávid F. et Georgius Blandrata, Refvtatio Scripti Georgii Maioris, in qvo Devm trinvm in personis, et vnvm in Essentia: Vnicum deinde eius Filium in persona, et duplicem in naturis, ex lacunis Antichristi probare conatus est etc. Ajánlva Csáki Mihálynak, II. János király cancellariusának. 8 r. 208 sztl. lev. (Megvan a Kol. Coll. kt.)

1570. Dávid F. Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiarum quae vnvm Deum Patrem Chisti et Jesum Christum filium Dei crucifixum, vnvmque amborum Spiritum confitentur. etc. 4. r. 14 sztl. lev.

1570. Dávid F. Könyvetske Az igaz Kerestyéni Kesztségről, és a Papa Antichristusnac Maymozássaról stb. 8 r. 160 sztl. lev. E könyvet mely eredetileg flandriai nyelven volt írva, s aztán németre fordítatott, Dávid Ferencz a németből fordította le.

1570. Heltai Gáspár, ki ekkor már unitárius volt írta: Halo. Mellyel a megtestesoelt oerdeg a Papa Antichristus Hispaniaba az egyuegyue jambor Keresztyéneket, az evangeliumnak koevetoeit, halhatatlan alnoksagokkal és mesterségoeckel meg koerueli, kikeresi, és megfogja, és minden marháiokat el vévén, kimondhattlan, kegyetlen kényockal meg kényoza, és rettenetes halalockal meg oeli, Az oe Pilésses hoheri, Es az oe bolond szolgálai, à meg vackitot Feiedelmec által. Egy jambor Keresztyén és tudos Hispaniol által. Gonsalvivs Reginaldvs által iratott és ki adatott. 8 r. 184 lev.

1570. Heltai G. Disputatio de Deo per decem dies continvos indictione Sereniss. Principis etc. inter partes habita in urbe Transyluana: Alba Jvlia 4 r. 139 sztlan lev.

1571. Dávid Ferencz Az Egy eo magatol való Fel séges Istenroel és az oe igaz Fiarol à Nazareti Jesusrol, az igaz Messiasrol, A szent írásbol voet Vallastétel: Melyben a Pápánac és à Papazóknac minden okoskodassoc és hamis magyarazattoc meg feitetnec stb. 4 r. 150 lev. (Megvan a Kol. Coll. 2 pld., a Kereszturi gymn. kt.)

1571. Dávid F. Az egy Attya Istennec, es az oe aldot szent fianak, az Jesus Christusnac istensegekroel igaz vallastéttel stb. 4 r. 81 lev. (Meg van a Kol. Coll. kt. 2 pld.)

1571. Dávid F. Literae Convocatoriae, unâ cum Propositionibus in Synodo Vasasarhelylina disputandis ad diem XX Mensis Septembris. etc. 4 r.

1571. Sommer János Oratio Fvnebris, In mortem Illustrissimi etc. . . Principis ac Domini D. Joannis Secundi Electi Regis Hungariae. etc. Qui Natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sanctè abijt 1571. Mart. 14. etc. 4 r. 20 sztl. lev.

1571. Heltai Gáspár némileg kijavitva kiadta Verbőczi István Decretvm. Az az, Magyar és Erdely Orszagnac Toeruény Koenyue. 4 r. 188 lev. (Megvan a Kol. Coll. kt.)

1571. Csanádi Demeter. Vita Joannis Secvndi Electi Hvgariae Regis, Scitico Sermone a D. Chanadi eiusdem Principis Secretario miserabiliter decantata. 4 r. 4 sztlan lev. Debreczen.

1571. Ugyanaz Kolozsvárt.

1574. Heltai Gáspár Cancionale. Az az Historias Enekes koenyv: Mellyben kuelemb fele szép loet dolgoc vadnac nyomtatua, a Magyar Kiralyokról, egyeb szep loet dolgokról, gyoenyoerueségesec oluasasra és halgatásra. Az Enekeknecl Laistromat megtaláloed a koeuetkezoel levelen. Psalm XLVI. stb. 4 r. = 232. sztl. lev. (Kol. Coll. 2 pld. a Kesztori gymn. kt.)

1575. Heltai Gáspár Chronika az Magyaroknak dolgairól: Mint ioettek ki a nagy Scythiaból Pánnoniában, Es mint foglaltac magoknac az országot, Es mint birták azt Hertzegroel Hertzegre, Es Királyról királyra, nagy soc tusakodasockal és számtalan sok viadallyockal, Mellyet Heltai Gaspar meg irta Magyar nyeluen, Es ez rendbehosza, az Bonfinius Antalnak nagy koenyueból, es egyeb Historias koenyuekboel, nem kiczin munkaual stb. 2 r. 211 sztl. lev.

1577. Csanádi Demeter. Historia de Vita, morte univetsaque fortunae alea Illustris Principis ac D. D. Joannis Secundi, Regis Hung. etc. Debreczen 1577. 4 r. megjelent 1871 Kolozsvárt és Debreczen.

1577. Enyedi György. Igen szép Historia az Tancredus király leányáról Gismundáról és a királynak titkos tanácsáról Gisquardusról, kik között felbonthatatlan szeretet lévén, halálra adták magokat. Olasz nyelvből az Bocatiusból Deakra fordittatván G. E. T. (Georgius Enyedinus Transylvanus) által. Debreczen, 1577. 4 r.

1577. Bogáti Fazakas Miklós. Szép Historia. Az tökéletes Asszonyi állatokról. Mely az Plutarchusból fordított Magyar nyelvre. Ad notam. Gongya közül egy fő gongya embernek etc. Nyomtatot Kolosvárt 1577 eszt. 4 r. 27 sztl. lev. Bogátira vonatkozólag l. Keresztény Magvető XV. köt. 1-ső s köv. l.

1577. Bogáti Fazakas Miklós. Az ötödik része Mátyás Király dolgainak mint haláláig. Ad notam: Árpád vala fő az kapitánságba. 4 r. 40 sztl. lev. Kolozsvart.

1578. Dávid Ferencz: Libellus parvus, XXX Thesibus Blandratae oppositus in quo disseritur Jesum Christum vocari nunc non posse Deum, cum non sit verus Deus: Jesum invocari non posse in precibus: Justificationem et Praedestinationem a Luthero et Calvino male fuisse intellectas: de Regno Messiae, quem fore Profetae divinarunt, qui esset Jesus Christus. Anno 1578 in lucem emissus. E könyvecske a Szabó K. véleménye szerint a Heltai-féle nyomdában jelent meg. Ma egy példánya sem ismeretes. Kénesi is csak e czímet közli s valószínű, hogy nem látta.

1578. Molnár Gergely. Thomae Linacri Britannii Grammaticae compendiosa quaestiones explicatio. 8r. 144 sztl. lev. Kolozsvár. Egy az 1566-ban megjelenttel.

1579. Judicium Ecclesiarum Polonicarum de causa Francisci Davidis, in questione de vera hominis Jesu Christi, filij Dei viuentis invocatione. Mart. 10. Omnis igitur qui confitebitur me coram hominibus, confitebor et ego eum coram Patre meo qui est in Coelis stb. Claudiopoli. 4 r. 28 sztl. lev. (Kol. Coll. kt.)

1580. Valkai András Bánk bánnak historiája stb. Debreczen. 4 r. 8 sztl. lev

1580. Bogáti Fazakas Miklós. Az oetödik Resze Matyas Kiraly dolgainak mind halalaig. 4 r. 40 sztl. lev. Kiadatott még 1577-ben is.

1580. Valkai A. Historia, Enec szerent szerevve, az Longobardvsoc Tized Kirallyokról stb. 4r. 9 sztl. lev.

1580. Valkai András. (és Nagy-Bánkai Mátyás). Két szép Historia az elseo az Nagy Wr Bankbanról, mikeppen az András Kiraly-nak feleségét megoelte az oe nagy vetkéért. Mikoron irnának Christus Wrunknac születése után 1. 2. 0. 1. Esztendőbe. Az masodic az ieles vitéz feiedelemről, az Hunyadi Janonosról stb. Kolosuarot. 4 r. 24 sztl. lev.

1582. Defensio Francisci Davidis in negotio, de non invo-

cando Jesu Christo in precibus. Deu. 6 v. 13 et 10 v. 20. Math. 4 v. 10. Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli seruias etc. 8 r. 408 lap. Végül

De Dualitate Tractatus Francisci Davidis in tria capita distinctus. 31 sztl. lev. E nevezetes könyv tartalma:

1. Czimlevél.
2. David F. thesisei: De non invocando J. Christo.
3. Responsio Socini Fausti ad theses F. Davidis.
4. Fr. Davidis confutatio responsionis Faustinae.
5. Judicium Ecclesiarum Polonicarum de Causa Fr. Davidis etc.
6. Confutatio vera et solida Jvdicii Ecclesiarum Polonicarum de causa Fr. Davidis Authore Jacobo Paleologo Kolozsvar (Kol. Coll. könyvt.)

1576. Bogáthi Fazakas Miklós. Három Jeles Foe Hadnagyonak, Az Nagy Sándornak, Anibálnak és az romai Scipionak, az Bodogsagnak helyén az foe helyről való vetélkedésec. Ad notam: Jollehet nagy sokat szólunk Sándorról. 4 r. 6 sztl. lev. Kolozsvár. (Lásd Ker. Magvető XV. 388—90 lap.)

1579 előttről, de bizonytalan hogy melyik évről való Dávid Ferencz: Isteni dicsiretek imadságos és vigasztalo énekek... 12 r. Kolozsvar (meg van csonkán a kereszturi gymn. kt. Böven ismeretve a Ker. Magvető VI. köt. 94—107 l.)

(Heltai Gáspár) Az Fortvnatusról való szép historia, énece szerint szerevezve stb. 68 sztlan lev. Toldi Heltainak tulajdonítja de sem a szerző neve sem az év szám nincs kitéve. Heltai kiadása.

Heltai Gáspár Agenda. Szabó Károly szerint az első kiadás 1550—1553 közt jelent meg Kolozsvárt.

Heltai Gáspár Evangeliumok és Epistolac.... 8 r. = 223 sztl. lev. Szabó K. szerint 1550—1551 között jelent meg Kolozsvárt.

Heltai Gáspár Evangeliumok és epistolák 12 r. 1550—1552 között jelent meg Kolozsvárt.

Heltai Gáspár Isteni dicséretetek és könyörgések. Szabó Károly szerint bizonyosan a Heltai munkája és pedig 1568 utánról a mikor már unitárius volt, — tehát 1570—1572-re tehető.

Énekes könyv 4 r. 216 sztlan levél. Heltai nyomdájában készült. Toldi Hofgref gyűjteményének tartja. Szabó K. hajlandó Heltainak tulajdonítani. E kor nyomtatott termékeihez tartozik még egy külföldi kiadása s bizonytalan datumu munka:

1550. *Elegia Scripta ad Eximen D. Franciscum I. V. Doctorem, ac Vicarium Ecclesiae Albensis in Transylvania etc. a Francisco Davidis Colosvarino* 4 r. 4 levél. Jakab Elek németországi nyomtatásnak tartja. (Dávid Ferencz irodalmi emlékei 24—27. l. egészen közölve.)

Ime az unitarismus arany korának gazdag termékei az irodalom mezején. Dávid Ferencz volt az unitárius egyház, de egyszerűsmind az unitárius irodalom megteremtője is. Istentől nyert kitűnő talentumai, bámulatos munkaereje őt erre teljesen alkalmassá tették. Azonban arra hogy ily óriási munkát kifejtessen, nagy mértékben befolyt a mindig készen álló sajtó. A gyulafehérváriiban 3 évig a kolozsvári Heltai-félében egész működése alatt nemcsak hogy kiadták műveit hanem oly jelesen is állították ki, hogy ama kor nyomdászatának becsületére válik. Ennek lehet tulajdonítani hogy melléje az unitárius írók közül egyszerre többen léptek fel: Heltai Gáspár pap és könyvnyomtató; Basilius István tanító, később pedig kolozsvári pap; Csázmai István gyulafejérvári pap; Sommer János iskola tanító; Enyedi György tanító, igazgató és később püspök. Molnár Gergely kolozsvári tanító és isk. igazgató. Blandrata György tudós orvos (l. életét Ker. Magvető XII. 1-ső s köv. lap.) is az unitárius írók közé tartozott, de mivel külön munkája nem jelent meg, neve csak a Dávid Ferencz neve alatt fordul elő.

E különböző írók sokféle tárgyat öleltek fel anynyira, hogy az egyházi élet és a tudomány nevezetesebb ágai mind el voltak látva megfelelő művekkel már ez időszakban. Ugyanis: Theologiai tárgyú mű volt 35. Catechesis 6. Erkölcsei tárgyú 1. Vallásos tárgyú 35. A gyakorlati lelkészethez tartozó 2. Énekgyűjtemény 4. Történelmi mű 11. Államtudományi 1. Szépirodalmi 2. Nyelvtani 2.

BOROS GYÖRGY.

A SZENT ATYÁKBÓL KISZEDEGETETT TANULSÁGOK.

Pécsi Simontól.

Életnek ösvénye.*)

Az kevélységet tökéletes eltávoztatással távoztasd magadtul. A képmutatást és tettetes szentséget, jóságot hasonló képpen távoztasd.

Minden hamisságtul és hazugságtól tavol légy.

Mások csufolásától és megnevetésétől távul légy.

Rágalmazástul és Susorlástul tavul légy.

Haragtul tavul légy. Fogadás tételidben való botránkozásoktól igen őrizkedjél.

Távoztasd akármely ember nyomorgatását, se marhájokban, se jóságokban valo bántását, gyűlölségeket és bosszuállásokat távoztasd.

Ne költs csuf nevet felebarátodra, se ne híjad, nevezed oly névvel, a melyet mások csufolásáért költöttek rea, hanem ha az már jónevezetére és tisztességére vált volna az ő nevezetiben.

Mások rágalmazásit ingyen se beszélyed, számláljad, se azokat igaz gyanánt ne fogadjad, se híjded.

Ne űlj az hivalkodó ülékkel az utcák szegletin, se a kösség gyülekező házában ne űlj.

Ne mulass együtt oly asszonyállattal, ki tilalmas tetőled.

Ne egyél kenyeret fertelmes pogány gazdáknál, se hasonló udvarfiainál külömben, hanemha nem kaphatnál hívek keze által készített kenyeret.

Ne gyakoroljad a szabados vendégségeket.

Ne beszélgess hejában való beszédekert és meglásd, hogy az éccakákon tanulj erőssen, úgy hogy az álom a Sz. Törvény tanulása felett nyomjon el és ne kellések el alunnod haszontalan beszédek közben.

Soha ne szálljon reád a szent szombath az estvéledésnek két-séges homályosságában; de meg intsed jó idején teljes egész házadat a szombatnak őrizéséről; és megelőzzed jó idején a szombat estin, hogy déllesti imádságodat siessed nagy időn elmondani, hogy fogadhassad és kezdhessed a szombathot még a fényes napnak fennlétekorán.

---

*) Pécsi Simonnak „A Szent Atyákból kiszedegetett tanulságok, magyarra zsidóból fordítottatott mind magyarázatjával egyetemben az Isten törvényét szerető atyafiak kedvékért és épületekért“ című kéziratban maradt munkájából egy részlet, mely a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban levő Pécsi-féle vegyes műveket tartalmazó példány utolsó lapjain találtatott.

Valamihelyt az imádságnak órája beérkezik mind az három imádságnak, melyekkel napjában adosok vagyunk, mindjárt közbeszakaszszad akármely szorgalmatosságodat és imádkozzál. Ezt pedig minden fogadástételeknek fejének tudjad, hogy megőrizzed szemeidet mindazoktól, valamelyek nem tied.

Meglásd, hogy minden embereket megelőzz békeséggel való köszöntéssel.

Evén és megelégedvén áldjad a te teremtődöt, ki ételre sovárkodó lelkedet megelégitette. És ha szidalmazandnak vagy gyaláznak téged az emberek, soha azt csak egy szóval is vissza ne mond nekik, de inkább elrejtezzél előlük.

Ne szokjél fel hirtelen perlekedésre, veszekedésre és őrizd igen magadat esküvésektől, fogadástételektől, mert a fogadástételeknek megnem teljesítésében való bünökért fiai, gyermeki halnakel embernek.

Mind sok kaczagástul mind haragtul igen őrizzed magadat, mert ezek mindenik felháborítják lelkét és tudományát az embernek. És hogy szolgálhassad szüntelen a te teremtődöt szeretettel, mert afféle indulatok akár harag s akár nevetés soha szép renddel-móddal ügyben nem engedi a dolgokat véghez vinni.

Szeressed a te Uradat Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes ügyekezeteddel, tehetségeddel. És mikor mondod: A te uradat Istenedet, kötelezzed elmédet, testedet, életedet és minden jószágodat, javaidat az ő nevének szenteléséjért elköltened s le tenned. És így betöltöd magadban a Sz. Zsoltárnak amaz mondását: Mert teéretted mi mindennap megölettetünk.

Bizzál az urban teljes szivedből és hidj erőssen az ő kiváltképpen reád való gondviselésében. És nagy tökéletességgel megerősítsed, vastagítsad szivedet az ő tökéletes egységében, elhívén t. i. azt felőle, hogy az ő szent szemei széljel futják, járnak az egész földet és az ő szemei az emberek fiainak minden utain forognak, próbálván azoknak sziveket és vizsgálván veséjeket.

Haragot és kevélységet távoztass tőled és kárhoztasd a magad tulajdon indulatját, valamely tégedet a magad szive gondolati után vonna. És soha el ne átasd hitesd azzal magadat, hogy a tennen magad utai isten utai, azért tiszták és igazak. Hamis beszédőtől távul légy és héjában ne is emlitsd mennyei szent nevét, se valami ocsmány helyen annál inkább ne emlitsd.

Távoztasd magadtul romló nádszálakhoz az emberek fiaihoz való támaszkodásodat; de nagy félelemmel és szemermetesen járd a te teremtődöddel és az aranyban ne vessd a te reméuségedet, mert az a bálványimádságnak kezdeti; de hindtsed, osztogassad minden gazdagságodat, valamint szintén az ur Isten akarta, poroncsolta, mert az ő hatalmában vagyón, hogy betöltse minden fogyatkozásodat és hogy igaz, elegendő életet szolgáltatson teljes minden te cselidednek.

Ismerd meg a te Atyádnak istenét és minden te beszédedet igaz fonttal megmérsékeljed. Fontod is és mértéked igaz es egyenes légyen te néked. És sokkal alabbvalónak tartsad marhád, gazdagságod tékozlását, hogyses megmondott és mondandó beszédidnek. És

szájadból habhurjaságod miatt gonosz szó ne származzék, kit azelőtt igen szorgalmasan meg nem fontolnál, mérsékelnél elmédnek serpenjőében.

Az szokott gyónást és bűneidről való vallás tételt se estve se reggel el ne mulassád, hogy el nem mondanád Es(ionnak (?)) Jerusalemnak emlékeztetít töredelmes szívvvel, ohajtással, sohajtással és könyhullatással.

Megemlékezzél szüntelen haláloednek napjáról és készits' élést arra az utadra; sőt ez két dolgot szüntelen szemeid előtt tartsd és a te készülésed kiköltözésed napjára kész legyen. És ágyadat könyhullatásiddal sokszor áztassad, rettegtevéen s . . . (=zűnettel)-en gondolatid.

Légy igaz barátja és jótársa az urnak nevének fela . . . és adjad azokhoz magadat igaz társaságra. És az álnokságnak cselekedőinek társaságoiktól igen messze távozzál. És szeressed azokat, kik tégedet feddással jóra intenek.

Jodra és igazulásodra vagy on a tenéked, ha mindenkor böcsmérled, kicsiditted és teljességgel semmivé teszed a tennen szemeid előtt minden te jóságos cselekedetidet: ez ellen penig magasztaljad sokasítsad és igen szörnyitseed minden vakmerő, rutságos undok bűneidet, ez okon t. i. hogy annyival inkább nagygyá, sokká, méltóságosbá magasztaljad a te teremteédnek hozzádvaló bűnbocsátó kegyelmét, ki tégedet anyád méhében formált és eledeledet, táplálásodot megadja alkalmas üdőben. És valamikor cselekedettedel teljesited az ő parancsolatját, mindenkor csak azt gondold, vizsgáld magadban, hogy ados vagy és tartozol te azoknak teljesitésevel, nem az, hogy bérit, jutalmát sarczképen várnád azoknak.

Se éjjel, se nappal az Istennek Szentséges emlékezetid el ne távozzék a te szájadból, mikor ágyadban lefekszel gerjedező buzgósággal öregbedni találtassál az ő szerelmében. Mikor felkelsz és valahová mégy, jelen találtassék mindenkor te veled. És mikor ébren vagy magad dolgai között, az légyen minden gyönyörűséged és így bizonyosan ő is elvezérli minden te ösvényidet.

Légy vigyázó és teljes szívvvel lélekkel őrizkedő imádságodban mert ez a te szivednek szolgálatja Istenedhez. Ezért gondold meg, ha a te fiad szólana te neked valami dologról szívének vigyázatlanságából, valyon nem mindjára meggaragudnál-e ellene? Tehát mit csinál a bűnös csepp takony ez egész nagyvilág királykodó királya előtt? És ne légy olyan, mint a szolgál vagy rab, kire szokmán munka vetteted ugyan az önnön maga javaiért; de az ő maga visszafordult rosszaságával, annak az jó munkának esztét veszti és elveszti. De hogy-hogy állasz vigyázó, őrizkedő feltött czélnélkül az tennen imádságod hallgató Angyalod előtt is? Avagy mi haszna bűnödnek bocsánatját csak szóval kivánnod minden bizonyos feltött cél és értelemnélkül?

Semmi eledelt, melyet ejendő vagy; és semmi italt, melyet ijandó vagy, magadhoz ne végy áldás nélkül az hozzád vételkor és háladás nélkül, elvégezésed és hozzádvétele után. És mindezekben

szűbéli vigyázással, őrizkedéssel légy. mentül inkább lehet és fejed befedve legyen, mikor az Úrnak Sz. Adonia nevét emlited és szemed héjait be hunyjad, szorítsad, mikor a szent Istennek nevit, nevezetit szóval kimondod, azért tudniillik, hogy ne találtassál azoknak számok közül, a kikről amaz szó mondatik: Szájokkal, ajakokkal tisztelnek ezek csak engemet, szívök pedig messze vagyon éntőlem.

Megmossad kezeidet imádságod előtt és ételed előtt is és mikor a természet szükségéről ki jössz is, utána mondván amaz háladást: Áldott vagy te szent Ur, mi Istenünk, az egész nagy világnak örökös ura, királya. ki az embert igen bölcsen formáltad és teremtetted teste állásában vére hordozó ereket, étel-ital befogadó és kiemésztő hurkákat, mely úgy hagyatott a te bölcsességedből, hogyha csak egys azokban derékképpen berekedne és fojlódnék avagy derékképpen elszakadna és kinyittatnék, lehetetlen hogy az ember csak egy óráig is életben maradhatna. Áldott vagy te Sz. Ur, ki tartasz és orvosolsz minden testet és csudálatos vagy bölcseséges csinálmanyidban.

Megszenteljed magadat minden te beszédidben és légy igen magdfedező, takarozó, szemérmes (még tennen magadtól is) a természet szükség helyén és hasonlóképpen minden teljes te házadban és cseléded előtt fedezve, takarozva szemérmesen viseljed, tartsad magadat, tudván és igen bizonyosan elhívén, hogy minden akármi kicsin illetlen imez-amaz szóról beszédéről is, melyek házas férfi és asszony állat, férje és felesége igen titkon csak magok között esnek is, igen erős és kemény vizsgálással való számot, okot kell adnod az Istennek ítélő széki előtt. Ne is szoktasd magad kevélységesen, akaratosan fejed-nyakad felhányására és szüntelen a mennyieieknek félelme rajtad találtassék. És megőrizd magad, ne ülj, te ne nyájaszkodjál az asszonyállattal még ollyal is, a mely szabados tenéked és tökéletes jámbor. Se házadnak kapuira, ajtóira tartozó szentségek, emlékeztető jegyek soha onnét el ne szakadjanak.

Távoztasd igen, hogy soha senki titkat ki ne jelentsd . . . még a mely szokat titkon nem mondtak te néked is igen szorgalmatosan elrejtse a te szivednek falai között. És ha azután hallandod is, hogy azokat valaki beszélné, ne mondjad, hogy te régen hallottad azokat. És meglásd, hogy melljed, kebeled fedezésénél sokkal inkább őrizzed, fedezzed, oltalmazd a te szájadnak kapuit.

Estve, reggel és délest szorgalmatosan megtartsd az imádságra rendeltetett és szenteltetett órákat; és arra megnyissad, készítsed szivedet egy órával az imádkozásnak előtte. És légy igen vigyázó, szorgalmatos abban, hogy a mely első tized megyen és gyül a gyülekezetben, első légy és elsőnek találtassál abban a tizedben. És hogy semmi héjában való szót ne szólj az imádságnak házában.

Megfontold, mérsékeld, vizsgáljad igen lábaidnak ösvényeit, hogy viseljed te magadat a mértékletességnek után mind ételben italban és minden természetedben, szokásodban, ne is hajolj se jobbra, se balra. És mind szódban szép, vidám, kegyes tekintettedben tökéletes hűségedet mindenkhez ugyan kifejezzed, jelentsed. És mindenkor a

békességre és békességnek követésére készakaratonak, vidámnak és hajlandónak találtassál.

Bizonyos üdőt és bizonyos órát válaszs magadnak a szentséges törvény tanulására minden napokon; reggel ételednek előtte, este lefekted előtt és beszéljess azokról asztalod felett. És légy szorgalmatos vigyázással a te házádban való lelk . . . . igazgasson . . . . költséket isten törvénye szerint. És minden dolgokban szükség igen meginteni őket, hogy szájokat és beszédeket szentségtörő, mocskoló rutolkodástul, ocsmánykodástul megoltalmazzák, mert legelső kérdés is az ítéletben embertől az kérdezik: Ha volt-e szabott órája, ideje a szentséges törvény tanulására avagy nem?

Örülj és vigadj azon, mikor magad ellen feddést, intést hallasz, nemkülönben mintha igen sok prédát, nyereséget találtál volna. Fedd meg a bölcsét és inkább szeret tégedet, mert jobb a nyilván való megfeddés a titkon való szeretetnél. És a megfeddők, intők megvigasztaltatnak.

Akármi dolognak kezdetén a végét igen jól megnézzed. És megmondold igen, meghánnyad-vedd mikor valamely parancsolatnak betöltését elmulatod és veszted, annak jutalmának elvesztésében, mely igen nagy kárt vállalasz; és viszontag mikor valamely parancsolatot megtörsz, annak büntetéséért mely nagy károk, veszedelmek következhetnek. Mert általán fogva szükség, hogy a bölcsnek szeméinek az ő agyában fejében igen vigyázóknak kell lenni.

Meglásd, hogy soha, csak tulajdon a magad szivedhez, elmédhez ne bizzál, de kérdj és fogadj tanácsot, fogadj intést, dorgálást és jó tudománt. És légy gyors, serény, szorgalmatos azoknak végben vitelésében, valamelyeknek te reád vetették megcselekedését és véghez vitelét. És minden egyéb őrizések felett meglásd, hogy . . . szivedet őrizzed meg és annak tisztaságát.

Ne kelj vontatással, nyujtozódással fel ágyadból, mint henyélő rest ember, hanem inkább hamar, siető gyorsaságos serénységgel, hogy szolgálj mindjárt a te Teremtődnek, formálódnak.

Ne halaszszad ugyan futvást sietni az imádságnak házába és reá vigyázz lábaidra valami rutságba ne keverődtek legyenek és ne tegyed hátad mögé szivedet az imádságnak óráján, de légy teljes tiszta elméddel figyelmetes a te Teremtődnek áldására.

Ne felekezzeél el az halálnak véletlen következéséről, mely sokszor hirtelen szokott lenni. És megemlékezzél, hogy ítéletre kell előállnod.

Ne fáradj olyan elmével a parancsolatok tartásában, hogy azoknak itt vehessed el jutalmakat; se a parancsolatok szegésétől csak azért ne távozzál, hogy itt kerülhesd el azokért való büntetéseket, hanem a Teremtőt csak szintén szerelemből szolgáljad.

Ne késődjyel se mulatozz a parancsolatok teljesítésében, valamikor jó alkalmatosság hozatik kezed közé, hogy azokat cselekedheted. De azokat mindjárt cselekedd meg a mennybéli Isten nevében haladéknélkül.

Ne légy rest az Holdért való áldásoknak, háladásoknak véghez

vitelében, mert ha többször módja nem lehetne is az hiveknek, hanem egy holnapban egyszer az mennyei méltóságnak orcáját az ő jelében magasztalni és gyönyörűséges látogatással köszönteni, áldani elégséges.

Ne cselekedjél oly dolgot, melyet az gaz község közönségesen nevethessen, csufolhasson, mert ő nékik örökös szok . . . . .

Közli **Koncz József.**

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR LEVELEIBŐL.

(XIII—XVIII.)

Kolosvár, 1825, Febr. 20-kán

Kedves Barátom!

Szomorú hirt kell neked írnom; s azért sietek megírásával, hogy a dolog valóságáról tudositva légy, ne hogy hirt után másképen hald. Gróf Wassné a Fársáng elein haza indult volt innen; a Kis Gizellát betegen itt hagyta, Palatkán a kis Lajos rosszul lett, és minden vigyázat mellett is tegnap délután meghala. Gróf Wassnét ma hozzák ide bé, ki hasonlólag nagyon rosszul van; a kis Gizella meggyógyulásához van reménység. Az édes Anyád a Grófné ő Nagysága egy hét óta hasonlólag Rheumatismussal feküdt, már jobban kezdett vala lenni; mind eddig titkolták a Lajos és Gróf Wassné rosszul létét, de most már fel kelle fedezni; erősen elérzékenyedt ő Nagysága, de reméljük, hogy két három nap alatt felkelhet, képzelheted Testvéreid megütődéseket.

Élj boldogul, most többet nem írhatok. Buzgó szeretettel ölel

tisztelő barátod

Farkas Sándor.

XIV.

Kedves édes Barátom, ezen ide zárt Levelt Gróf Wass¹⁾ peccsételetlenül oly hozzáadással küldötte volt be nekem, hogy ha a Posta nap eljöveteléig a környülállásokat terhesedni látom, a szerint tudosítsalak Téged. De írhatom Neked, hogy ezen idő alatt mindenik Grófné láthatólag jobbra fordult. Anyád ő Nagysága már egészen jól van, s már két estve kártyázott is, az ifju Grófné²⁾ naponként hasonlólag kezd új életet kapni; azért azt javalnám, ne hogy ily terhes időben a leindulásra határozd magadat. Nem tudom, van e kedved még soká a svábok közt maradni? Kérlek ír valamit Igazról, ő egészen elhallgatott. Élj boldogul kedves Barátom, buzgó szíveddel ölel

tisztelő barátod

Farkas

Corinnát³⁾ akarnám kiadni magyarul, Te lész e Előfizető?

¹⁾ Gróf Wass György.

²⁾ Gróf Wass Györgyné.

³⁾ Madame Stael világhírű regénye.

lakinek 's azután minden környüállásokról bővebben tudositlak. Él
boldogul, szivből ölel

tisztelő barátod
Farkas Sándor.

XVII.

Kedves Barátom,

Gróf Wasshoz irt Leveledben hozzám tett rendelésed szerint, Stetter nevezetü Ifjunak az aedilis Directióhoz applicatiója iránt bédott Irásait kivettem; mely áll 7 darab Folio Deliniatióból és 2 darab Testimonium Copiából; az Instantiát nem adták ki. A mint nekem a Director mondja, nem kételkednek ezen Ifjunak Talentumai iránt, hanem annak, a ki itten applicaltatni kíván, magyarul és deákul jól kell tudni ezen nyelvek tudásáról pedig Stetter nem bizonyított. Ha alkalmatosságot kapok, felküldöm ezeket magam Hozzád, különben pedig gr. Wassnak fogom általadni.¹⁾ — Gr. Wass most Lunkujan van Dozsával együtt holmi közös dolgok eligazítása végett. Dozsa elmeneted után még fel nem jöhetett, hogy az osztály egészen bevégződjék. — A Comtessek még mind itt vannak.

Mint találád magad új Hivataladban? el vagy e nagyon foglalva? De hiszen nektek mind együtt is sok dolgokat nincs. Én részemről annyira el vagyok foglalva a haszontalan 's háládatlan manipulatióval, hogy már majd két Hónapja, hogy magamnak semmit nem dolgozom 's olvasni sincs időm 's kedvem. A Historia hallgat 's addig nem is reméllem, hogy hozzányulhassak, míg szabadsággal hossz-as időre el nem menyek. Könyveid felé még fel sem mehettem, mert azután Gr. Wassné lakott a szobákban, most Fő Ispány Hollaki²⁾ töri a fejét benne a status dolgaival.

A Productionale Forum végére siet, a Fiscus majd semmit se nyere; meg is unták már mindenek ezen ok nélkül való dolgokat. Él boldogul kedves Barátom, parancsolj velem itt való dolgaid iránt.

Kolosvár, 827, Máj. 27-kén

tisztelő barátod
Farkas Sándor.

XVIII.

Kedves Barátom!

Mind vártam elmentéd után, hogy Szobáid megüresedvén, könyveid rendbe szedhessem. De Ur Isten áldásából gróf Wassné ő Nagysága apró gyermekek, száraz- és nedves Dajkák 's Szobaleányok nélkül egyszer sem lévén, a gyermek sirások közt is Könyveid már egyszer egybeszedtem 's felírtam. A Catalogust által adám ma Gróf Mikesnek,³⁾ ki innen holnapután indul Bécsbe, hogy neked adja által. Ezen

¹⁾ A maros-némethii épületet Stetter újította s nagyobbította meg. Az építkezés az ő terve szerint és felügyelete alatt történt.

²⁾ Zarándmegyei főispán.

³⁾ Gróf Mikes János.

Catalogust azért küldöm, hogy a mint benne látni fogod, a német belletria fachból némely darabok hibáznak. Kár lenne így csonkán állaniok, ott módod van kipótolni a hibázókat. Meg lehet az is, hogy némely darab talám nálad leszen, vagy talám a Comtessek által olvasni kiadva, de az ilyen ritkán kerül haza. Mivel a Theka kulcsát Gróf Wassné elmeneteled után tőlem által vette, a német könyvek között a rend megint megbomlott. Mind együtt könyveid mennek 756 darabra, ide nem számítva a sok Predikációt, Repülő írásokat 's Dissertatiókat. A *Lemaire classicusait* kár volna félben hagynod; itt meg van már 72 darab rendbe hozva. *Martialis* és *Tacitus* az utolsók, a 71 és 72 darabok.¹⁾

Hogy Döbrentei képét metszettétek, ugyan örvendek. De ily kövér poéta e ő most? Ide zárom azok neveit, kiknek eddig adtam az általad hozzám küldöttökből. A többit is lassanként kiosztom jobb jobb Ismerőjének. — Egy hernyószedő vasat is adott által nekem Gróf Degenfeld a képekkel, erről Leveledben nem emlékezel, Gróf Wassné azt mondá, hogy Férjének küldötted 's által adtam. A Giraffe stikoló *Mustra* nagy örömet szerzett *Comtesse Lottenak*.

Örömmel irom Neked, hogy a *vacans Fő Ispányokra* a napokban végbe ment *Candidatusok Listájában* a *parte Reformatorum* a *Hunyadi Fő Ispánságra* Te az ötödik *Candidatus* voltál, de most még *ternariusba* nem mentél, a *Ternaristák* pedig ezek:

Cathol.	Reform.
Sam. Jósika	Jos. Mara
Lad. Noptsa	Dan. Zeyk
Bened. Lázár	Sigism. Kún

Már ezekből *Lotteria* szerint válaszatok mai időben egészen *Lotteria* lévén a *Hivatal* nyerés.

Gróf Kende²⁾ tegnap indult innen Bécsbe, talám eddig ott is lesz. — Itt nagy tüzzel olvassák Gr. Széchenyi Lovakról irt könyvét. Én még inkább kezdem tisztelni ezt az embert. Mely sok szép van könyvében! *Kolozsvári* ujságot nem írok, azt Gr. Mikes³⁾ majd ki fogja meríteni Neked. Külömbön pedig itt egész ruinában lakunk most a Háznál, mert a Br. Josika Házát lerontották 's a kapun is alig mehetünk ki a sok kőtől. Ablakaink alatt éjjel nappal negyven *czigány* 's meg félannyi *Purdi quartélyoz* és danol.

Az én egészségem most is sokszor gyarló 's kedvem e miatt

¹⁾ Gróf Gyulay Lajos úgy *kolozsvári*- mint *masos-némethii* könyvtárát élte végeig szaporította; *kolozsvári* könyvtárából néhány ritkább kötetet az *erd. muzeum-egylet* könyvtárának ajándékozott. így p. o. *Beroaldus Filep* azon művét, melyet *Csulai Filep* jeles magyar tanítványának ajánlott. Gróf Gyulay Lajos örökösei e két könyvtár egyik jelentékeny részét, az *udvarhelyi ev. ref. collegium* könyvtárának ajándékozták, a hol az „Gyulay theka“ nevet visel.

²⁾ Gr. K. Ádám.

³⁾ Gr. M. János.

a dolgozáshoz naponként hanyatlík. Élj boldogul, kedves Barátom!
 A Comtessek mind jól vannak. Constance készül a nagy napra.¹⁾
 Buzgó szeretettel ölel

tisztelő barátod
 Farkas Sándor.

Kolosvár, 828, máj. 4-kén.

Döbrentei képeiből adtam:

Gr. Gyulay Lotte	2
" " Fanny	2
" " Constance	2
B. Bánffy László	1
Prof. Buczy	2
Kelemen Kajos	1
Gr. Kornis Mihály	1
Gr. Bethlen Ádámné	1
Gyergyai Ferencz	1
Doctor Gyarmathi	1
Gr. Wass Tamásné	1
Gedő József Abrudbányán	1
Pater Koros	1
" Buzna	1
Jancsó Pál Komoediás	1

Közli gr. **Kuun Géza.**

---

¹⁾ Gróf Gyulay Constance esküvője gróf Kuun Lászlóval az 1828-dik évben a maros-némethi kastélyban ment végbe.

A XXIV. ZSOLTÁR.

(Imadal.)

Tiéd Uram a föld s annak lakója.
A mindenségnek te vagy alkotója.
Te mérted ki a tengerek határát,
Szabályozád a folyamoknak árnját.

— Téged keres Uram a magasságban,
Lakóhelyed szentséges sátorában,
Kinek kezén bűn nem ragadt,
Kinek szive tisztán maradt,
Ki, nem kevély, alázatos,
Csalárdul nem alattomos.
Azé az áldás, üdv, a kegy:
Ki tisztasággal — hozzád megy . . .

Szentséges ajtók, templomok,
Imánkra föltárujlatok:
Oh, itt van, itt — a dicsőség királya,
A kit keres lelkünknek hő imája.

Rédiger Géza.

UNITÁRIUS EGYHÁZ ÉS VALLÁSOS SZELLEM.

Minden egyháznak legfőbb feladata a vallásos szellemet ápolni, hiveiben fejleszteni, mert abban él maga az egyház és azért kell élnie. Főlkeltetni a vallásos érzelmet, növelni a lélek vallásos aspiratioit, irányozni a láthatatlan, az érzékfeletti világról való gondolkozását, úgy hogy végül egy boldogító vallásos világnézet és ezáltal táplált állandó vallásosság, érzetben és cselekedetben vallásos szellem legyen az eredmény — az egyház hivatása. Szép és nagy elhívás, de azt megfelelően is kell teljesíteni. A mely egyház tényleg nem tud hivatása magaslatára felemelkedni s eme nehéz, de magasztos feladatát ihlettel, buzgalommal és kitartással betölteni, nem jogosult szép jövő iránti reményekre sem, mert azoknak alapja első sorban hivei vallásos szelleme lehet. Meglehet, hogy tovább él, s működik intézményeivel, mint egy gép, de nem fejlődik, mint egy élő organismus.

Az unitárius egyházat tekintve, igen szép színben látása lenne a dolgoknak, ha azt mondanók, hogy az a vallásos szellem ápolására legtöbbet tesz. De azt igenis mondhatjuk, hogy helyzete, eltekintve külső mostoha viszonyaitól, arra nézve a legkedvezőbb. A mivelődésnek korunkban tett nagy eléhaladása az emberek vallási nézeteiben is lényeges változást idézett elé. És azoknak az egyházaknak, melyek régi dogmáikkal akarnak ma is az emberek lelkére hatni, lépten-nyomon nehézségekkel kell találkozniok. A jelenkor ismeret-világával gondolkozó lélekben az egyházak dogmáival nem egyező hiteszmék, sőt ellenkező nézetek keletkeznek. És emez egyházaknak a vallásos szellem fejlesztése iránti törekvése gyakorta már elvi összeütközéseken hajótörést kell hogy szenvedjen. Az unitárius egyháznak ily nehézségekkel nem kell küzdenie. A haladás és felvilágosodás eszméiért harczolt maga is mindig és a mi ezeknek feltelete, a lelkiismereti szabadság nagy és szent elveért, s bár ereje megfogyott a hosszu harczokban és számban meg apadt, de az új idők szellemi mozgalmái kellő magas színvonalon találták. Hiteszméi nem hogy visszahatást szülhetnének s okot szolgáltatathatnának arra, hogy hivei vallásellenes szélsőségekbe ragadtassanak, vagy pedig folytonosan ellenmondásban érezzék magukat a koruk tudománya által

nyújtott ismeretekkel, hanem azok mellett éppen a jelen felvilágosultsága, eléhaladott gondolkozás módja tesz bizonyosságot. Azokkal kétségtelenül leginkább öszhangozhatik az a vallás, — melyet a mai kor felvilágosult emberei szabad vizsgálódással alkothatnak maguknak, — mert hisz azokat is a szabad vizsgálódás, szabad gondolkozás hozta létre.

Az unitárius egyház hitesei tehát elég kedvezően jelennek meg arra, hogy hiveiben azokkal a vallásos szellemet ápolja és fenntartsa. De mert éppen úgy jelennek meg, annál kevésbé lehetünk megelégedve a vallásos szellemnek egyházunkban való jelenlegi állapotával. Természetesen a mértéket nem más egyházakban tapasztalható állapotától vesszük a vallásos szellemnek, hanem azt nézzük, hogy milyennek kellene lenni annak,¹ vallásunk benső, eszmei tartalmának megfelelőleg. Nem várjuk és nem kívánjuk, hogy a vallásosság, mint a középkori keresztény egyházakban, rajongásig fokozódjék, mert az nem is egészséges fejlődés, de várunk és kívánunk lehet, hogy bensőségében mélyebb, s a közéletre való kihatásaiban áldásosabb legyen. A közöny és rajongás közti közép állapotot óhajtjuk mi, azt a mely erény, azt az emelkedett hangulatu józan vallásosságot, mely egyházunk legjobbjai lelkét töltötte el, s mely a józan hitnek, tiszta erkölcsnek és nemes áldozatkészségnek oly fényes példáit írta történelmünkbe.

Igaz, hogy a vallásos közszellem építésének sok mindenféle akadályai vannak; s a hit apostolainak nem egyszer kell érezniök, hogy még kicsinyes társadalmi érdekek is bénítólag játszanak bé működésükbe; s aztán ha nem is nagy számban, de vannak túlfelvilágosultjaink is, nem vallástalanok talán, de a kik bizonyos öntetszelgéssel önmaguk kívánnak papjai lenni maguknak s kérkedve maradnak távol a vallásos szellemet leginkább építő közözszejevetelektől.

De hogyha e körülményeket figyelembe vesszük is, még sok marad, a vallásos szellem ki nem elégitő állapotára nézve, mi apostolaink terhére esik. A munka, melyet némelyek végeznek, inkább napszámos s nem apostoli munka; s egyáltalán nem látszanak eléggé érvényesíteni azt az előnyös helyzetet, melyet elvi álláspontunk a korszellemtől támogatva nyújt. Pedig azt sem állithatnók, hogy hitnézeteink jelzett előnyének ne volnának teljes tudatában. Sőt nekünk úgy tetszik, hogy mert igenis abban vannak, egy részt ez okozza a bajt. Az unitarismusnak, mely eddig inkább csak félreértésben és üldöztetésben részesült, korunkban történt méltánylása,

s jogosultságának, — mert hisz régebb azt is kétségbe vonták — nem egyszer tüntetőleg nyilvánított elismerése, a midőn meglelégedéssel töltötte el hitfelekezetünket, némelyekben azt a véleményt támasztotta, hogy az már most magától is halad s könnyen végzi feladatát, s így munkásságukat nem hogy fokozták volna, hanem boldog hitükben alábbhagytak vele. Az ilyenek örömet beszélnek az unitarismus dicső jövőjéről, de hasonlíthatlanul kevesebbet tesznek érte, mint a mennyit beszélnek.

De a leczke, mit nekünk jelenlegi helyzetünk tanít, nem nyugodt szemlélődés avagy elbizakodás, hanem minél odaadóbb és lelkiismeretesebb munkásság kifejtése, mert az eszmék hatása mindig attól függ, hogy mily mérvű munkásságot szenteltünk érdeküknek. Semmit sem fog használni másoknak az elismerése az unitarius eszmék szépsége és igazsága iránt, hogyha azokat nem igyekszünk élő hatalmukban: mély és erős vallásos szellemben felmutatni. Erre törni lángoló buzgalommal, akaratunk egész erejével, a vallásos szellemet egyesekben és az öszszesben odaemelni, hogy az élő, munkás kereszténység legyen: szent kötelesség, mert ez az egyház és apostolai rendeltetése, s ez jövőnk biztosítása. Ezt már aztán lehet magára is hagyni, mert az el fogja végezni magától, mire Istentől hivatva van.

Sz.

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1885, május.

(Az állami segélydíjak megszüntetése a protestáns seminariumokban, annak a reformált egyházat illető következtetései; az orthodoxok különös eljárása. — A Sorbonne iskolában egy pap által vitatott tétel. — Lessepsnek a francia akadémia-ban való fogadtatása. — A halottak: Monnier Márk.)

Szerkesztő ur!

Megtörtént, a költségvetést véglegesen megszavazták, a Cultus tárcza illetőséget különösen lepassztották. A protestánsok szeme látára véglegesen törölték azokat az ösztöndíjakat, a melyeket eddig oly fiatal embereknek adtak, a kik a protestáns papi pályára szánták magokat. Ha a cultus budgetet meglehetően volna menteni, kétségkívül megmentette volna az a remek beszéd, melyet Pressensé ur a senatusban a szószékben elmondott. Ez a beszéd nemcsak kiváló szónoklati mintadarab, de egyszersmind helyes és merész fellépés. Ritkán emelkedett fel Pressensé ur ily magas nézpontra, erre a logikai okoskodásra. De mind hiába, az ügy előre el volt ejtve. A szónok egyébaránt tisztában volt az eredmény iránt; néhány nappal az ülés előtt beszéltem vele a kérdéstről, a melyben, oly tündöklően felszólt; s éppen nem titkolta előttem, miszerint nem reméli, hogy ügyét megnyeri. De egyenességével és bátor öntudatával, mely jellemzi, nyíltan, tartózkodás nélkül előadta véleményét, a mely a józan észszel és igazsággal talál. Sajnálom, hogy e helyen nem ismertethetem terjedelmesebben e beszédet; megérdemelné a fáradságot. A tanulók ösztöndíjait tehát törölték. Ezen tehát minélelőbb segíteni kell; mert azok a fiatal emberek, a kik a múlt novemberben a theologiai fakultásokba léptek, számítottak ezekre az ösztöndíjakra, hogy tanulásukat folytathassák. Mivel az állam nem akarja tartani ezeket a fiatal embereket, az egyháznak kell róluk gondoskodni. Bizonyos, hogy az egyházak iparkodni fognak összeszerezni azt a néhány ezer frankot, melylyel az állami ösztöndíjakat pótolni lehessen. Ebben mindenek egyetértének. Nekem úgy tetszik, hogy a protestánsoknak mindnyájan egyet kellene érteni abban, hogy ne tegyenek semmi különbséget a párisi meg montaubani két protestáns fakultás közt. Teljes egyenlőségnek kell lenni e két fakultás közt az ösztöndíjakat illetőleg, az azokban levő tanulók arányához képest. Ez eljárás egyszerű logikai lesz vala; de ebben nem lehetett helye a pártszellemnek, mely a józan értelmet és logikát igen gyakran mellőzhető tényezőkné tekinti. Az orthodoxok a budget megszavazása után azonnal egy hosszú felhívást intéztek a francia protestánsokhoz, nyomósan sürgetvén a protestáns theologusok segedelmére való adakozást. Ezt a

felhívást a hivatalos zsinat állandó bizottmánya írta alá. De nem mulatták el megjegyezni, hogy a begyülemdő adományok kiválóan a montaubani fakultás növendékei számára fognak fordíthatni. S miért csak azokra? Mert a montaubani fakultás zsinati. Megjegyezték, hogy a párisi tanulóknak is adnak segedelmet, ha az aláírók, határozottan megjelelik, hogy adományokat ezek számára adják. Sőt e mellett azt is kikötötték, hogy a párisi tanulókat, a kik segedelmet akarnak élvezni, valamely zsinatnak ajánlani kell. Ez eljárás első tekintetre különösnek tűnik fel. De ha ismerjük a multat, ha tudjuk, például azt, hogy a párisi fakultás mindig távol tartotta magát minden pártcselszövénytől, nem ütődünk meg az orthodoxok magatartásán. Ma már mindenki tudja, hogy orthodoxaink csak azt óhajtják, hogy a párisi fakultás gyengüljön, a másik pedig, mely kedvenczök, erősödjék. A párisi fakultás azért nem tetszik nekik, mert helyzeténél fogva több biztosítékot nyújt a komoly tanulásra, mert emelkedettebb, szabadabb szellemű; különösen pedig azért nem szeretik, mert minden zsinati működéstől tartózkodik. Az orthodoxok előtt pedig ma a Zsinat minden. Ezért foglalkoznak felhívásokban csak a montaubani tanulókkal. Tervöket előre olyan jól megállították, hogy nem fogadták el a szabadelvűeknek az iránt tett ajánlatát, hogy egy közös felhívást intézzenek a francia protestánsokhoz a tanulóknak a fakultásokra való tekintet nélküli segedelmezésére. A szabadelvűek tehát köriratuk olvasására megbotránkozván, azonnal összegyűltek Párisba s elhatározták, hogy ők is folyamodnak az egyházakhoz a párisi fakultás érdekében; de mielőtt a felhívást kibocsátották volna, példaadásul, a párisi fakultásnál szükséges segély fele részét aláírták. Ha ez ügynek meg van az a kedvetlen oldala, hogy a francia reformált egyház két pártjának egyenetlenkedését inkább-inkább feltűnneti, meg van az az örvendetes oldala is, mert azt mutatja, hogy a franciaországi protestánsok az állam segítsége nélkül is meg tudnak élni; és hogy a concordatum eltörlése okozhat ugyan nehézségeket a protestantizmusnak, de nem öli meg. Az orthodoxok eljárása ellenére a szabadelvűek bizottmánya nagyon békülékenyen nyilatkozott az egyházakhoz intézett felhívásában. Ennek az okmánynak szelleme és hangja egészen más, mint az orthodoxusokénak. A bizottság ugyan is melegen ajánlja protestánsoknak, hogy adakozzanak s adományaitkat különbségnélkül küldjék a semináriumok igazgatóságaihoz. Ezt az ajánlatot az orthodoxok óvakodtak megtenni, mert ők éppen az ellenkezőt ajánlották. A szabadelvűek körirata igen helyesen egy pontot emel ki az orthodoxok köriratából; a zsinathoz való csatlakozás, melyet a körirat az illető 18 éves ifiaktól követel. Ez mélyen sérti az erkölcsi és vallásos öntudatot. Nemcsak a szabadságot korlátolja, hanem az egyéni méltóságot is veszélyezteti. Fájdalom az egyházi történelem mindenik lapja azt bizonyítja, hogy az orthodoxok minden időben legkevésbé vették tekintetbe az erkölcsi méltóságot és a lélek szabadságát.

— Ezelőtt pár héttel tömött sokaság tódult az öreg Sorbonne nagy báltermébe. Ebben a rokonszenves sokaságban több egyházi és világi

Párisban ismeretes protestánst lehetett látni. Valójában egy nevezetes tétel vitatásáról volt szó, melyet egyik hitfelők, egy pap állított fel tudori vizsgájára. A tétel tárgya kiválóan protestáns volt, s egészen a francia protestantizmus becsületét érdekelte. A czime: Tanulmány a protestáns akadémiákról a XVI. és XVII. évszázban, írta Bourchenin pap. Ez a munka valóságos áldás, melyre az író hét évig folytonosan kutatott, hogy a szétszort okmányokat összegyűjtse. Ezek közül az okmányok közül csak néhány volt közölve, nagyobb részők kiadatlan és ismeretlen volt. Midőn a Nantesi edictum visszavonása elenyésztette a protestáns tanintézeteket, a levéltárok nagyobb részét is megsemmisítette s a többit szétszórta. Nagyon nehéz és bajos feladat volt tehát az összegyűjtése azoknak a hiteles adatoknak, a melyek a tanításnak minden fokozatán, a protestánsoknál a tizenhatodik és tizenhetedik évszázakban való állására vonatkoznak. El kell ismernünk, hogy Bourchenin ur fáradozásai és virasztásai gazdagon megjutalmaztattak. Dolgozata minden tekintetben tanulságos, vonzó s nélkülözhetetlen arra, ha tisztán akarjuk látni, hogy a francia protestánsok mit tettek a paedagógiában az elemi, közép és felső oktatást illetőleg. E szerént egy oly hézagot pótol, melynek létezését nemcsak a protestánsok, de a paedagogiai jó módszer minden barátja fájlalta. Azt a különös tényt constatálhatjuk, hogy abban a nagy paedagogiai reformban, mely néhány év óta Franciaországban folyt, éppen azokat az elveket találjuk fel ismét, a melyeket a protestánsok az elmúlt századokban alkalmaztak. Ugyanazon ellenhatás a katholicismus tekintélyi módszere ellen, ugyanaz a fellézés a butító hagyomány ellen, ugyanaz a hivatkozás az egyéni kezdeményezésre. Arról az új módszerről, melyet most béállítani próbálnak s a nevelésnek arról a szabadelvű megújításáról, melyet most tapogatózva életbe kezdetek léptetni, Bourchenin ur mindezekről megmutatja, hogy a multban már megvoltak. Nem lehet állítani, hogy dolgozata nem időszerű.

Bourchenin ur hosszú bévezetését egészen a köznevelésnek a XVI. évszázban volt állapotának tanulmányozására szenteli. Ez a bévezetés nagyon kellemes, világos, határozott és tiszta képet szolgáltat a kérdéstről. Ezután következik a munka első része, mely előbb a másodfoku tanítást és a protestáns collegiumokat tárgyalja; ebben oly sok részletet, tényeket és nevet találunk, a mennyit így összegyűjtve hasztalan keresnénk bárhol. A collegiumok tanterveit is megtaláljuk ott, a mely tervek tisztán mutatják, minő széles körű volt az oktatás, melyet a collegiumok adtak, s miután elolvastuk, nincs miért csodálkoznunk azon a bámulandó ismeret bövségen, a melyet a XVII. évszázban élt elődeink írójában, munkáik után fel kell tennünk. Hisz legfiatalabb koroktól fogva éppen oly komoly, mint mély oktatásban részesültek. A collegiumok tanulmányozása után Bourchenin ur a protestáns felsőbb oktatást és az akadémiákat tárgyalja. A reformátusoknak öt akadémiájok volt; az író megismereti velünk részletesen azok keletkezését és rendszerüket; tanulságosan tárgyalja azok tankörét és rendszabályait. Sőt képet nyújt ne-

künk a tanároknak és az akadémiai oktatásban részesülő fiatal emberek életéről. Ezeknek a lapoknak elolvasása után arról győződhetünk meg, hogy a felsőbb oktatás teljesen méltó volt a collegiumokban megkezdethez, s annak jól értelmezett logikai befejezése volt.

Munkája második részében szerzőnk az akadémiák belső szervezetét tanulmányozza, a tanító személyzetet és azt, a mit tanítottak; azoknak a viszonyát a zsinathoz, a mely akkor az egyház egyedüli kormánya volt. Végül az érdekes bezárás következik, melyet az olvasók legnagyobb része hihetőleg leginkább fog szeretni. Ez szabatos, részrehajlás nélkül való összehasonlítása az általa tárgyalt protestáns tanításnak az akkori egyetemek, jezsuiták és jausenisták tanításával. És ez összehasonlításból világosan kitünik a protestáns nevelésnek nem csak sajtószerepe, hanem minden más tanítás felett elvitathatlan felsőbbisége. És éppen ezen paedagogia általános érdekességénél fogva fogják becsülni a Bourchenin ur könyvét mindazok, a kik paedagogiai kérdésekkel foglalkoznak.

Midőn a könyv ismertetését bevégezem, nem tehetem, hogy ne jelezzek egy eseményt, a mely a tárgyaláskor eléfordult. A Sorbonne tanárai egyike, a ki éppen vizsgáló volt s a ki clericalis gondolkodásáról ismeretes, confusionalis gyerekes kérdésekre szállította le a tárgyalást s ezáltal csaknem botrányt idézett elő. A hallgatóság mozogni kezdett, mikor ez a tanár igenis édes-csipős kitételekkel nem helyeselhető módon bírálni kezdte a protestáns eszméket és a jelelt által előadott véleményeket. Ez a tanár kétségkívül azt szerette volna, hogy a Sorbonne, miként a XII évszázban, könyörület nélkül elítélje mindazt, a min bármi részben heresis észlelhető. Az ily idők már rég elmúltak s hála Istennek sohasem is fordulnak ismét vissza.

Az író egy hízegő, de megérdemlett kitüntetés érte. A közoktatási miniszter éppen most egy nagy munkát készített a paedagogia történelméről Franciaországban; e czélra felhívást intézett a szakemberekhez. A protestáns paedagogiára vonatkozó részt egészen Bourchenin urra bízta. Tanulmányaival jól elkészült erre és könyve a legjobb biztosítás arra nézve, hogy dolgozata minden tekintetben teljes és kitünő leend.

— A különböző vallásfelekezetek évi gyűléseiről akartam önnek írni, de észrevettem, hogy ezáltal igen terjedelmes lenne levelem. Közlebbi levelemben írni fogok mindenikről. Mivel ezek a gyűlések csak egyszer tartatnak évenként, két hónap alatt semmit sem vesztenek érdekökből. Lesseps urnak, kinek nevét mindenütt ismerik, a francia akadémiában való fogadásáról írok. A fogadás ápril 23-án történt. Egy lap azt írta, hogy ez a fogadás a legtündöklőbb volt a XIX évszázban. Nem tudom, de azt tudom, hogy nagy feltűnést csinált. A nagyterem minden részét rokonszenves érdekelt közönség töltötte meg zsufolásig. Ezen éppen nem csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy a két szónok Lesseps és Renan urak voltak. Az Institute falai ritkán hallottak oly tartós tapsokat, mint ápril 23-án. Magától értetik, hogy Lesseps ur neve keltette fel az érdekeltséget. Az emberek valójában kérdezgették, hogy miről fog beszélni ez a bámulandó öreg

ember. Sőt némi aggályok is mutatkoztak. Attól tartottak, nehogy azt higgye, hogy az akadémiai-irány hosszszas körmondataihoz kell folyamodnia neki, kinek foglalkozása éppen nem talál a jelzők latolgatásával és a tételek tudós kikerekítésével. Miként maga elmésen megjegyezte, az ő természete nem talál ezzel a mesterséggel és azt soha nem is tanulta. Lesseps ur elégségesnek tartotta, hogy rövid diszbeszédet tartson Henri Martin felett, a kinek utóda. Kiválóan hazafiui szempontból méltatta elődét. Mindenki érezte, hogy Lesseps ur szíve benne volt a dolgozatban és abban a jellemzésben, melyet nemzetünk történetírójáról nyújtott. Szóval a nagy és szellemdús mérnök elegendőnek tartotta, hogy fogadtatási beszédében önmaga legyen — s ez volt a módja, hogy valójában érdekes legyen. És ez mutatja, hogy ezt a mindig ifju, bámulatos tevékeny szónokot nem lehet határozott szabályokhoz kötni és hogy mindig elárulja magát valamely humoristikus különlegességgel; beszédét meglehetősen csattanósan így végezte he: Szívesen köszönöm önöknek, hogy befogadtak engem a szabad és nyugodt gondolkodás e menhelyébe, bár nem merészem megígérni, hogy csendesesen ülök karosszékemben.

Lesseps urnak Renan ur, ki jelenleg éppen az akadémia igazgatója, felelt.

Renan ur beszéde mindig kedves azoknak, a kik a szép nyelvezetet, a finom szellemes eszméket, a különböző változatokat összehangzó egészszé alkotva szeretik. Legilletékesebb bírálatok nyilatkozata szerint Renan ur ritkán volt úgy inspirálva, mint e beszédében. Többször megjegyezték, hogy számos munkájában, különösen pedig beszédeiben igen bőségesen vannak paradoxonok, hogy minden elfogadott eszme ellen harczra kel. Különösen hibáztatták rideg bölcseségét és gunyolódó skepticismussát, mintha csak az volna célja, hogy ezek által figyelmet keltsen. Ez utolsó beszédében keveset találunk Renan ur rendes hibáiból.

Azt mondám, hogy csak keveset, mert mégis van benne. Csak egy ellenmondást akarok kiemelni. Tudjuk, hogy mennyire és hányszor magasztalta Renan ur a tanulmányozó élet gyönyörűségét, azt a dolgozó-szobában való nyugodt életet, hol az ember magára van a mult idők gondolataival és munkáival, magára van saját gondolataival, távol a tett embereinek nyugtalan életétől. S a beszédében, melylyel Lesseps urat fogadta Renan ur, egészen telve van lelkesültséggel a külső élet iránt, a lázas tevékeny, teremtő lélek iránt, mely a teremtő művét tökélyesíti. Annyira megy, hogy Lesseps urhoz így szól: „Soha sem nézhetek önre a nélkül, hogy arra ne gondoljak, hogy mit tehattünk volna mi ketten, ha szövetkeztünk volna, hogy valamit megalapítsunk. Például, ha már nem volnék öreg, nem tudom minő csábító jótékony hatású vállalatot ajánlanék önnek.“ Meglehet, hogy egy oly kitűnő személynek a jelenléte, a milyen Lesseps ur, a kiről azt mondják, hogy munkái olyanak, mint valamely messis kalandok, Renan ur valójában érezte a külső munkás élet iránt nyilvánított szenvedélyt, bámulata őszinte meghatottság volt; innen származhatott az előadásban és eszméiben nyilvánult szabadság, mely

nél fogva hallgatói rokonszenvvel osztottak érzelmeiben. A hallgató-ság annyira megértette és osztotta a szónoknak bámulatát, hogy általános helyeslése csaknem szakadatlan volt. Azt hiszem, hogy midőn ezen ülésről jelentésemet bevégezem, legjobban teszem, ha egy ez ügyben illetékes bírálónak szavait idézem: „Renan ur saját jó szellemére bizta magát; nem elég azt mondani, hogy ez a hasonlíthatlan virtuoz tárgya magaslatán állott, hozzá kell tennünk, hogy nevelte, gazdagította, hogy az anyagi, physikai nagyságok halmazából szemeink előtt egy erkölcsi nagyságot tüntetett fel, egy humánus jótékony hatalmat, a mely mindent most elhomályosít. Lesseps urat még sokszor fogják dicsérni, de nem hisszük, hogy valaha jobban dicsérjék; mert soha sem fogja senki jobban éreztetni lángelméjének erkölcsi erejét, munkáinak civilizáló jellegét és egyéniségének benső kellemes voltát. Lesseps ur arczképe a nagy munkás jutalma marad és a festő művésznek, a ki azt ecsetelte, egyik mesterműve.“

Április 18-án Genfben korai halállal egy ismeretes író halt meg, Marc-Monnier, az irodalmi kar dekánya. Ez az éppen annyira nem vélt, mint korai halál fájdalmas benyomást tett mindazokra, a kik, mint én, ismerték és szerették a számos munka és költemény íróját. Olvasói közül sokan azt hitték, hogy schweitzzi; éppen nem. Marc-Monnier Florenczbe született, francia atyától s bár Genfben az irodalom tanára volt, soha se mondott le francia nemzetiségéről. Melen, szenvedélyesen szerette Franciaországot, különösen az 1870-i szerencsétlen háboru után. Ötvenhat éves korában halt meg, legjobb korában éppen akkor, mikor legnagyobb munkáján dolgozott; ez az emberi szellem általános történelme a XIV. évszázdtól kezdve, czime: „Histoire generale de la litterature moderne“. Csak az első kötet jelent meg e czimalatt: „La Renaissance, de Dante à Luther“. A francia akadémia épen egy jutalmat ítelt oda neki, nem bizonyos, hogy értesült-e erről. Monniernek számos cikkei, folyóiratokban megjelent tanulmányain kívül számos eredeti és fordított művei maradtak; eredeti művei közül kitünő: a Jézus élete az evangéliumok szerint; fordításai közül Rollando furioso, meg a Faust fordítása.

Marc-Monnier protestáns volt. Szemére is hányták, hogy igen kimutatta felekezeti eszméjét az irodalom általános történelme című munkájában. Nemes szív, értelmes fő volt.

CHARRUAUD.

HUGO VICTOR EMLÉKÉHEZ.

Angol unitárius testvéreinknél szokásban van, hogy a lelkészek kiváló egyénekről alkalmoszerűleg egyházi beszédekben is megemlékeznek, sőt ezeknek jellemzése képezi nem egyszer vasárnapi prédikációjuk tárgyát. — Ily beszédet tartott közelebről Birkenheadben Binns Vilmos unitárius lelkész, melyet a „Liverpool Mercury“ egész terjedelmében kiadott. Mi az „Inquirer“ után szintén érdekesnek tartjuk a következő befejező részletet közölni:

Oly sok művét olvasva s életének oly számos eseményeit ismerve és ezek által érezve, mint a hogy én a magam részéről érzem, hogy Istennek egy választott gyermekével vagyunk társaságban, csaknem megbocsáthatlan hibának, a szentlélek elleni bűnnek látszik ama kérdést csak is fel is vetni, hogy vallásos ember volt-e Hugo Victor? Egy nagy és jó ember — és ő mindkettő volt, csak vallásos lehet. A genius, az emberiségért való önodaadás, a lélek nagysága és a nemes törekvés mind vallásos tulajdonságok. Megannyi láncszemek, a melyek szellemünket Istenhez kötik s egy isteniesebb elhivatást jelölnek, mint a minőt szavakban kifejezni vagy képekben ecsetelni tudnánk. Mivel a Pantheonban temettetett el, még pedig rendes egyházi szertartás nélkül s halálos ágya mellett nem volt egy pap is, azt mondták, hogy a Pantheon megszenteltelenített és hogy ő atheista. Hugo Victor atheista! Hogyan! Hát mi egyéb az atheismus, mint az erkölcsi törvény, a lelkiismeret és felelősség megvetése, mint az értelmi ravaszság kormányozott, gonosz és önző célokat hajhászó, vadállati erőszak uralomra jutása. Minden bizonynyal vannak emberek, a kik szeretik magukat atheistáknak nevezni, de a kiket azért azoknak tartanunk nem lenne helyes. Hasonlók ezek azokhoz az orthodox emberekhez, a kiknek erkölcsi magaviseletük jobb mint hitcikkelyeik szerint lenni kellene s csak félre magyarázzák legmélyebb érzelmeik jelentőségét és sűrű homályba burkolják azt, midőn minden felleget szétoszlatnának. Hiszen mi az erkölcsi fönség iránti tisztelet az emberben, ha nem az Isten tiszteletének kezdete, a ki minden erkölcsi fönségnek végetlen személyesítője? Mi az az önmagát megvető érzés, a melylyel néha saját magunk által elkövetett hibát nézzük, ha nem az az öntudatra ébredés, hogy a legfőbb szentséget megsértettük? Mi az a benső zsongás, mely minket szüntelen előre buzdít, ha nem a bennünk lakozó menynevi atya szózata? Magyarázatok ki ezen dolgokat a materialismus vagy atheismus alapján, nevezétek azokat az anyag csillámai következményeinek, melyek megett semminemű értelmi ok és akarat nincs. S aztán? Egyáltalában ki nem magyaráztátok. Hanem elkövettétek azt a hős tettet, hogy eljátszottátok a Hamlet szerepét az ő

jelleme nélkül. Nem úgy Hugo Victor. A materialismus és atheismus neki hiába kínálgatták megmérgezett kelyheiket. A Hugo Victor legvilágosabb nyilatkozatai ezen fontos tárgyról 1880-ban megjelent „A vallások és vallás” című műve. És mit mond ő az ő 78 éves korában? Párbeszédet tart az emberiség egyetemes vallási szelleme és az egyoldalú vallásos és vallástalan dogmák között, a melyek időről-időre feltűntek. Elveti az Édenről és a Kálváriai áldozatról való mythus közönséges felfogást, mivel — a mint mondja — nem akarja egy sorba helyezni egy alma megevését az istenség megölésével. Elveti az ördögöt és elveti az atheismust, de a kettő közül nagyobb tévedésnek tartja az atheismust, mert az embereknek lehet hitők egy hatalmas ördögben és lehet hitők egy még hatalmasabb Istenben, a miben bizonyos megnyugvást találhatnak, míg az atheismus csupa üres semmi. Végül arra a következtetésre jut, hogy van Isten és hogy Isten a mindent átható erő, a legfőbb szépség és szeretet, mely az embert munkára, imádatra, öröme és minden iránt hálára hívja. Mindezeket a ragyogó költészet dalaiban zengi el, melyekben ha a nyelv néha igen szenvedélyes és a metaphorák felette sokat foglalkoznak is a természet eredeti erőivel, a bölcsészeti felfogás szilárd, a vallásos érzés mély és az eredmény egészben hasonló egy napsugárhoz, mely a Dante és Milton pokoli homályát áttöri és az elkárhozottakat a menny profétái látásával áldja meg. Ez a mű Emersonnak egy szép helyét juttatja eszembe: „Különbség van az élet egyik s másik órája között azoknak fontossága s ebből származó eredménye között. Hitünk pillanatokban születik, de ezeknek a rövid pillanatoknak oly jelentőségük van, a mely arra indít minket, hogy azoknak nagyobb realitást tulajdonítsunk, mint minden más tapasztalatainknak.” Hugo Victor a hitnek ily pillanatait teremti meg lelkünkben és előtűnteti amaz új Jeruzsálemet, a politikai, a társadalmi és vallási világban. A politikai világban a szabadság és egyenlőség által, mely csupán a természet által megalapított különféleségnek van alárendelve. A társadalmi világban a kölcsönös segítség és testvériség helyes értelmezése által, megkülönböztetve egyfelől a gondtalan önző összeütközésektől, másfelől attól a socialismustól, mely a társadalmat úgy akarja megmenteni, hogy először feldarabolja s aztán összerakni igyekezik. A vallási világban nagy erősségek által, melyek a kereszténységet a holt hitczikkek kötelékéből kiszabadítják és az atheismust arra kényszerítik, hogy kinyissa szemeit, és meglássa Istent, hogy megtalálja nyelvét és hálákat adjon Istennek. Isten veled költő és próféta! Isten veled te emberek szeretője, te kedves dalnoka az ő unokáiért égő nagyatyai szeretetnek! Isten veled, Istennek fia és örököse a hallhatatlanságnak!

PÁR SZÓ AZ „UNITÁRIUS EGYHÁZ ÉS KÖZIGAZGATÁS“ CZIMŰ CZIKKHEZ.

Laborfalva, június 9-én 1885.

Tisztelt Szerkesztőség!

A „Ker. Magvető“ idei folyama 2. füzetében „Unitárius egyház és közigazgatás“ czímen, Sz. aláírással, igen fontos dolgokat olvastunk, melyekből örvendetes jelenség gyanánt tűnt ki, hogy egy éber őrszellem, meglehetősen ismeret gazdagsággal mutat reá egyházi életünk holmi oly szükséges kellékeire, a melyek anyagi létünk jobb állapotját előmozdithatják s a melyektől függ szellemi tekintetben is egy óhajtott jövő biztositéka. — S éppen ezért örömmel elszívelhetők a cikk írójának a közigazgatás közegei ellen hangzó kifakadásai.

Azonban, ha közigazgatásunk rendszere ily oldalról nyilvánosság elébe van hozva, egyszersmind tekintetbe veendő, hogy vannak elhallgatott körülmények, melyek szintén közérdekek és fontosak s a felemlegetett esetekkel szorosán egybe függnék. Mely okból legyen szabad a dologhoz szólanom.

Jelzett cikkben az van mondva, hogy „egyházunk törvényei összehasonlíthatlanul jobbak, mint kormányása az egyházkörökben.“ Ez a kifejezés igen sok tekintetben igaz. De vannak esetek, melyeket a tiszteletet érdemlő író, nem említett.

Például: én „vitális“ érdekű dolognak tartom, hogy minden közigazgatási mivelet csaknem az eklézsiák pénztára rovására esik. Így, ha köri gyűlése van valamelyik egyházkörnek: az eklézsia, melyre a sorrend szerint a gyűléstartás költségeinek a terhe esik, azok fedezésére saját pénztárát kell hogy megnyissa. Ha az egyházi vizsgálat ideje eljő — rendszeren az év végén — az évi kiadások sorozatát a vizsgáló bizottmány honoráriuma zárja be. Aztán a *viaticumok*, mely képviseleti díj zsinat vagy főtanács gyűlésen, éppen úgy beszámítható, mint a vidéki zsinat tartás költségeinek terhe a sorba következő egyházkörnek. — Mindezeket tekintetbe véve — ne csodálkozzunk, ha a népet communisticus fogalma elragadja; ha megadóztatásnak tekinti a gyűlések és bizottmányok költségeit s azt, a miből tőle kérnek: magáénak tekintvén, mint ilyenből, adandó alkalommal — szomju vágygyal részesülni kíván. — Mentsük meg az elfogult tömeget a téves fogalmaktól (Ezt sürgette az illető cikk is. Szerk.) hogy szabad tér nyíljen a közalapok ellenmondás nélküli rendezésére. Különben maradnak, lesznek visszavonások és ellenmondások.

Az idővel az önfentartás életkérdése, s az eléhaladott kor mivelődési kérdései igenis a nyakunkra nőttek; mert az áldozatkészség követeléseinek a hivek buzgósága nem felel meg többé. Ezért helyesen! „a rendetlen állapotokat tünni nem lehet.“ — De azért nem lehet irtó harcztot kezdeni minden régi ellen. Legyünk óvatosak, mert — ha az ellenök intézett csapás alatt esniök kell — meglehet, az újabb idők ápoló, oltogató szellemének mellettük növekedő produktumai is megsemmisülhetnek. Lám, a romlottság mellett, szerényen megvonulva, ott rejtőzködik a lelkesülés tüze; csak reformra vár az, hogy lángra kelve, megeméssze az előítéletes kor kinövéseit. Csak türelem és czélszerű intézmények! — — ezek ereje mellett aztán a „miveltebb uri rend“ is — kik a különben olykor botrányos állapottól, miveltebb éržekeik parancsúra, vissza vonulni kénytelenek — a közügy javáért lelkesülve majd állást foglalnak el, minden eshetőségtől való tartózkodás nélkül.

A mi pedig az egyház körüli hatóságokat illeti, melyeknél a cikk írója „oly dolgokat lát, melyeket semmiképp se tud egy jó közigazgatás rendszerével összeférkőztetni;“ engedje meg Sz. ur, hogy reá mutassunk a dolog bibijére! A baj az, hogy a hatóságok végrehajtási erő nélkül végeznek s rendetlen állapotban levő ekkleziák gondnokai, képviselő testülete vétségeiért, ezek teelősségre vonása alkalmával — kijátszatnak.

Nemde, ez valódi botrányos állapot, még a jelzett cikk írója ja előtt is, ki aztán erre így kérdezhet: az igazság ügynökei — kik hivatásuk szerint kötelesek volnának oda hatni, hogy ez a botrány be ne következék — miért nem igyekeznek eleget tenni feladatuknak? . . . Hát azért, mert e téren egy imponáló körülmény gyakorol nagy befolyást a dolog lényegére. Ugyanis: az ekkleziák vagyoni állapotjának az élére felelős és esküvel kötelezett gondnokok vannak állítva, kik jogosultak arra, hogy gyűléseket hívjanak össze és azokon elnököljenek. (Fennálló törvényeink szerint a pap is éppen ugy elnöke a gyűlésnek, mint a gondnok. Szerk.) Ez a körülmény az egyházi embereket a czeremoniálék mögé szoritja. Igaz, hogy a gyűléseken meghallgatják kedvelt belső embereik utasításait s elfogadják indítványát elvben; de a gyakorlati kivitelnél beáll az az eset, mint annál az ekkleziánál, mely templomépítési pénzét „jó tékony kölcsönre“ kiosztva, kiérdemelte a kérdéses cikkben lett kitüntetését.

Közigazgatási intézményeinknek az az ága is tekintetbe veendő, hogy az egyházi hivatali állomások az ekkleziákban választás útján töltenek be. Ez a dolog egy jó közigazgatási törvénynek nem felel meg. Mert egyfelől demoralizálja a népet, másfelől: meggyilkolja legtöbb esetben a választási hármasszám jelöltjeit, kik közül akármelyik megválasztott és állásába behelyezett szerencsés, szerencsétlen a szavazatvására szánt forintokkal önállóságát s ezzel minden szellemi fölényét a kárörvendő sokaság közé, mint sárba szórta. Hogyan lehessen kérem ilyen egyházi ember a jó rendnek és az igazságnak igazi ügynöke? A törvény itt felülvizsgálásra vár.

Az „Unitárius egyház és közigazgatás“ a közművelődés kérdéséről is megemlékezik; de észrevehető, hogy az egyházi erő hatásának az élet felett a politikai befolyás tudata által van áthatva az író. Ezért nem kíván többet, csak azt, hogy a vizsgáló bizottmány az ekkleziák ügyei számbavételénél, „viszszahatólag a megelőző évekre“, tartson szemlét a felett is, hogy az ekkleziák tagjai tudnak olvasni, írni és számolni? — Bizony a vizsgáló bizottmány tudományos szemléjére nem lehetne másképp, csak katonai erővel eléállítani a hiveket.

Van még egy más figyelmet ébresztő része a jelzett cikknek, mely azzal foglalkozik, hogy az egyházköri hatóságokhoz és általában az egyházi személyzethez szól s azok közügyi munkásságától feltételezi, hogy „az ekkleziák földjét megtermékenyítsék, szeretetök és szigorral párosult humanitásuk által az anyagi és szellemi fejlődésnek új utat nyissanak, jobb módokat jelöljenek“ és ilyen eljárás hatásától feltételezi azt, hogy „a belső emberek fizetése czélszerűbben rendeztessék s fölemeltessék.“

Engedje meg tisztelt írója a közérdekű cikknek kinyilatkoztatnunk, hogy az elősorolt állapot — kivéve tán egy pár népesebb, vagyonosabb ekkleziát — megmarad kegyes óhajtásnak mindaddig, valameddig országos törvényhozás nem intézkedik arról, hogy az egyházi személyzet, mint bármely más polgári hatóságok közegei — állami hivatalnokoknak tekintessenek.

Bevégezésül hadd fejezhessem ki azt a szerény óhajtásomat. Vajha közigazgatási téren intézkednék egyházi főbb hatóságunk egy közalapnak a megteremtéséről, melynek kamatai képeznék diurnum helyett az egyházköri hivatalnokok fizetését. És azt a másik véleményemet, hogy a belső emberek hivatalokba helyezésére vonatkozó választási törvény törültsék el. A nép nem tudja soha megmérni az érdemet a választásnál, hogy kit választ például papjának? de igen azt, hogy miért választ?!.. Mi azonban igen jól tudjuk, hogy a mindennap hanyatló csekély kepejövedelem a szebb jövő minden reményeit meghiusítja. Óhajtandó, hogy inkább főtisztelendő püspökünk nevezzen ki ideiglenesen papot és mestert, s aztán hivatalába erősítsék meg a kinevezett, zsinat vagy főtanácsi gyűlés által. — Hiszem, hogy mind a két körülmény megteszi jó hatását egy egészséges közügyi állapot létrejövésére.)*

K. S.

---

*) Örömmel látjuk e cikkből a közügyeink iránti érdeklődést; de másfelől épp annyira sajnáljuk, hogy a benne foglaltak még inkább meggyőztek közigazgatásügyi állapotaink ugy-létéről, mint a hogy azokat az „Unitárius egyház és közigazgatás“ czimű cikk feltüntette. Az illető cikket felfogásunk szerint több helyen félreértette K. S. ur, mert hisz az oly ujításról nem is szól — melylyel szemben óvatosságot kellene ajánlani, hanem mindenképp felett rendet kíván a meglevő intézményekben; a tanügyi állapot számbavételét pedig éppen furcsán fogta fel, midőn úgy értelmezte, mintha a tanügy eléhaladásának meg-

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Types of Ethical Theory by James Martineau, D.D., L.L. D. Principal of Manchester New College, London. Oxford at the Clarendon Press MDCCCLXXXV. Nagy octavo pp. I—XVII s 1—225. E czim alatt közelebről egy rendkívül becses munka jelent meg az angol könyvpiaczon két kötetben. Egy hoszszu élet gazdag eredménye az. Plato köztársaságát utolsó éveiben írta meg. Angliának emez egyik legkitünőbb bölcseleje is nem sietett jelen műve közreadásával, habár arra megvolt az anyag. Munkáját 80-ik esztendejének betöltésével adta át a közhasználatnak. Érett gondolatok bevégzett, mesteri formában, mit e mű tartalmaz. Butler híres „Beszédei“ (Sermons) óta egy ethikai művet sem fogadtak Angliában oly ünnepléssel, mint a Dr. Martineau-ét. Mintha meglátszanék, hogy szerző a Franciaországból kiűzött huguenották ivadéka, oly gyönyörű, művészi stylben ír; az anyag feldolgozásában pedig egy német alaposságával tűnik ki.

A mű az ethikai főbb elméleteket ismerteti történelmi egymásutánban — bírálva a maga álláspontjáról, mely a pszichologiai ethika. Az ethikai elméleteket két nagy osztályba sorozza: I. A nem-pszichologiai elméletek: 1.

ítélhetésére a vizsgálószékek az egész ekklezsiát szemlére kellene állítani. Az már aztán csakugyan szomorú állapotra mutatna, ha az ekklezsiáknak nem volnának tanügyi actái, kimutatásai, melyekből az iskolalátogatásról tájékoztat lehesse szerezni. Hiszszük azonban, hogy ez nem így van. Hanem ezeket hagyjuk. A mikre mi főleg megjegyzést kívánunk tenni, azok elvi dolgok, a melyekben tiltakozó szavunkat kell felemlenünk. A belső emberek választására vonatkozó törvényt eltörölni s a püspököknek ideiglenes kinevezési s a főtanácsnak megerősítési jogot adni — ezt óhajtja K. S. ur. No ebből ugyan nem kér sem püspök, sem főtanács. Elég volt csaknem két száz esztendő a K. S. ur által óhajtott törvény megpróbálására. Annyi vizsályt, torzsalkodást nem látott egyházunk, a belső emberek hivatalba helyezésénél, mint az alatt az idő alatt, míg e törvény fenállott, míg végre az 1845-ki Homorod-Almászon tartott zsinat megszabadította egyházunkat e nyomoruságos törvénytől. S annál inkább kell tiltakoznunk az ellen, mert egy oly törvényhez, mely az ekklezsiákat választási joguktól egészen megfosztaná, egy liberalis egyház nem járulhat. Sem pedig ahoz, hogy a papok állami hivatalnokoknak tekintessenek, az államtól huzzák fizetésüket. Egyházunk egész történelme, jól felfogott jelen és jövő érdeke ellentmondanak ily tervelésnek, mely különben is államunk mai pénzügyi viszonyai közt számításnak sem válik be. De nemcsak az önállóságra való tekintet, hanem annak a meggondolása is, hogy az egészen más viszonyt teremtene a pap és hívei között, mint a milyen eddig volt és pedig a közszellemre és közös munkálkodásra éppen nem alkalmasabbat, s annak a meggondolása, hogy azzal az önfenntartásról lemondva, egyszersmind egy erősséget, hatalmat adnánk fel, azt a melyet az önerő fölemelő tudata nyujt — mindez óva kell hogy intsen minden oly combinatiótól, mely belső embereink anyagi helyzetének kérdését állami uton akarja megoldani. A helyett hogy ily tervekkel foglalkoznánk, sokkal jobban használjuk fel időnket, ha saját forrásaink értékesítésére gondolunk, melyeket nemsokára gyarapítani fog a nagyemlékü báró Baldácsy alapítványa is.

Szerk.

metaphysikai. 2. physikai; II. Psychologiai elméletek: 1. idiopsychologiai. 2. hetero-psychologiai. A metaphysikai ismét: I. Transcendental, melyet legkiválóbb képviselőjében Platoban mutat bé; 2. Immanental Descartes, Malebranche és Spinozában; a physikai elméletet Comte rendszerében. Ezeknek ismertetése teszi az I. kötetet. A II. kötetben, a saját ethikai elméletét fejti ki az Idiopsychological Ethics-ben, mint intuitív moralista. A művet a hetero-psychologiai theoriák: utilitarian stb. tárgyalása zárja be. A mű, mint maga mondja, se nem történelem, se nem rendszer, hanem mindkettőből egy kicsi. Ha kifogásokat lehet is tenni ellene egy vagy más szempontból, a minthogy némely bírálói tettek is, de az kitünő, nagy mű, minek elismerésében minden bírálója osztatlanul egyezik. A mű ára: 10 ft.

Emlékbeszéd Nagy Péter erdélyi evang. reform. püspök és kir. tanácsos felett. Irta és elmondotta az erdélyi ev. ref. egyházkerület közgyűlése alkalmával az állandó igazg.-tanács által elrendelt és 1885. máj. 28-án a bel-farkas-utczai templomban megtartott gyászünnepélyen Szász Gerő kolozsvári első pap és esperes. Kolozsvárt, „Magyar Polgár“ könyvnyomdája. 1885. Az erdélyrészi ev. ref. egyházkerület néhai nagy püspökének emlékéhez méltó, lendületességgel s szép nyelven irt beszéd. Az elhunyt jellemét, megkapólag domborítja ki szerző, jól festett történelmi háttért is használva. E beszédje iónak legkitünőbb szóközi alkotásai közé sorozható.

Olvasókönyv az elemi népis kolák III—IV. osztályai számára. Szerkesztette Dezső Lajos. Kiadja a „Sárospataki Irodalmi Kör“ a főiskola költségén. Sárospatak 1885. A Sárospataki Irodalmi Kör az utóbbi pár évben több tankönyvet adott ki és el kell ismerni jól szerkesztett tankönyveket. Ilyen a kezünk alatt levő is, melyet tanítóink különös figyelmébe ajánlunk. A könyv szerkesztésénél a kedély és nyelvképzés s a népies nyelvkincs birtokába való bevezetés tartatott szem előtt. A két osztály tananyaga, tekintettel az osztatlan iskolára, nincs külön választva, de a bevezetésben meg van jelölve, hogy mely darabok használandók a III-ik s melyek a IV-ik osztályban. Ára kötetlen 53, kötve 60 kr.

Centralismus a magyar ev. reformált egyházban. Irta: Szabadelvü. Baja 1885. A magyar ev. ref. egyház alkotmányszervezetét taglalja, melyről azt mondja, hogy ha nem is centralismus, de centralisticus. Ára 80 kr.

KÜLÖNFÉLÉK.

Báró Baldácsy Antal-féle protestáns alapítvány.

A tulajdonos 10 ev. ref. és evangelicus, meg az unitárius egyházkerületek meghatalmazottjai f. évi május 14-én tartották rendes közgyűlést.

A gyűlés lefolyásáról felvett jegyzőkönyvből megnyugvással látjuk, hogy az alapítványra vonatkozó, együtt 15 pontban tárgyalt kérdések közegyetértéssel intéztettek el az igazgatóság jelentésének alapján.

Legörvendetesebb a 14. pontban foglalt azon intézkedés, mely sze-

rint a közgyűlés elfogadta az igazgatóságnak azt az ajánlatát, hogy az alapítványt a f. év végével megterhelő adósság ne a megállított mód szerint nagy részletekben, hanem 10 évre osztva törlesztessék, abból a czélból, hogy az alap jövedelméből a részesedés már az 1886. évvel megkezdődjék. Ennek nyomán a folyó 1885. évre 64,923 frt 73 kr bevétellel és 55,399 frt 83 kr kiadással megállított költségvetés szerint leendő 9523 frt már az 1886. év kezdetén rendelkezés alatt álland.

A boldogult alapító nemes szívének óhajta tehát rövid időn teljesül; segély után vágyakodó szegény eklézsiáink, belső embereink, özvegyeink és árváink az alapítvány jótékonyságának valódi élvezetében hálás lélekkel fogják magasztalni a nemes alapító áldott emlékét.

A jegyzőkönyv 3. pontja szerint megállította a közgyűlés az ügyviteli és kezelési szabályzatot, s ennek rendén beállított az alapítvány jogügyésze és kezelője évi 2000 frt rendes fizetéssel és 500 frt irodai általánnyal ügyvéd Szilágyi Sándor ar személyében, a ki az alapítvány keletkezése óta annak bonyolult ügyeit az 1884. évi július 1-ig számla szerint megállított díj mellett kiváló buzgalommal és szakértelemmel kezelte. Jegyzőnek 600 frt évi tiszteletdíjjal és 100 frt irodai általánnyal beállított Győry Elek, ki e tisztelet 7 évig minden díj nélkül viselte.

Az átruházási illetéket az igazgatóság kifizette 15037 frtban és krajczárban. Az átruházási illeték azon czélok szerint állítatván meg, melyekre az egyházkerületek az alapítvány jövedelmének nekik eső részét fel akarják használni, s az egyes egyházkerületek különbözőleg határozván, az igazgatóság két kulcsot számított ki: ha tudniillik az egyházkerületek egyenlően, vagy bejelentésük arányában hordozzák az átruházási költségeket; ez utóbbi kulcs szerint vallásközönségünk, meg más 5 superintendentia a legkevesebbet fizetne. Megbizottaink azonban (a főtisztelendő püspök ur, meg Hajós János afiai a mellett nyilatkoztak és szavaztak, hogy az egyházkerületek egyenlően hordozzák az átruházás költségeit; midőn az igazgatóság a tervet előlegesen közölte, E. K. Tanácsunk már akkor kifejezte azt a nézetet, hogy egyenlő mértékben osztassék meg.

A meghatalmazottak közgyűlésén az aránylagos vagy egyenlő terheltetés kérdése szavazatra bocsáttatván, a szavazatok egyenlők lévén, a kérdés eldöntetlenül a közelebbi közgyűlésre maradt.

Bár részünkről szorosán és kizárólag jogi szempontból fogva fel a dolgot, az aránylagos felosztást jogosnak tartjuk, őszintén óhajtjuk, hogy az egyenlő megosztás elve érvényesüljön, hogy a 11 egyházkerület, melyeket e szép alapítvány mint egyenlő jogu testvéreket fűzött össze,

a méltányosság és testvériség érzelmeivel osztakozzanak az alapítvány-
nak valamint áldásaiban, ugy terheiben is.

Főt. Ferencz József püspök ur nyílt levele. A „Ma-
gyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelő“ mártius-áprilisi számában az alföldi
unitáriusokra vonatkozólag figyelmeztetést közölt, mire a főt. püspök ur
a Protestans Egy. és Isk. Lap máj. 17-ki számában nyílt levélben vála-
szolt, melyet érdekesnek tartunk egész terjedelmében közleni:

N y í l t l e v é l

a „Magyar Protestáns egyházi és iskolai Figyelő“ nt. szerkesztőségéhez.

E soraimnak a fenn czimzett folyóiratban lett volna helyök. De
tekintettel arra, hogy annak havi, esetleg két havi megjelenése kissé
meszsze-hátra vetné e nyilatkozatomat, nemkülönben saját egyházunk ke-
belében megjelenő „Ker. Magvető“ czimű f. iratunkat is ugyanazon ok-
ból igénybe nem vehetem, bátor vagyok egész tisztelettel kérni a Prot.
egyh. és iskolai lap nt. szerkesztőségét, legyen szives e soraimnak be-
cses lapjában helyet adni.

A „Magyar Protestáns egyh. és isk. Figyelő“ f. évi márczius—
áprilisi füzetében a 165. lapon ezeket írja: „Biztos forrásból vett érte-
sülés szerint az alföld nagyobb városaiban, a nazarénusok módjára, té-
ritő apostolai járnak szét az unitárius egyháznak. Az unitárius egyház,
mint a protestáns családhoz tartozó s törvényesen elismert, téríthet, nö-
velheti tagjai számát, de méltóságával ellenkezik, hogy értelmetlen vándor-
apostolokat küldözzön szét, kik nemfizetéssel s más efféle utasítások-
kal zavarják meg a békés gondolkozásu ref. és más keresztények hitéle-
tét s gondolkozását. Azért, bár mi nem tételezzük fel az unitárius egy-
ház kormányzóiról, hogy egyházuk tagjai számát nem tisztességes uton
kivánnák növelni, melyre semmi szükségök; mégis testvéri érzéssel hív-
juk fel különösen főt. Ferencz József püspök ur figyelmét arra,
hogy az ő tudtok s beleegyezésük nélkül folytatott tör-
vénybe ütköző s kereszttyéntelen üzemeket Vásárhe-
lyen, Makón beszüntettetni törvényes uton és polgári hatóság közbe-
jöttével is saját maguk érdekében sziveskedjenek.“

Ha nem lennék meggyőződve a „Figyelő“ nt. szerkesztőségének
egyházunk iránti jóindulatáról, ugy e közleményt a legczélzatosabb
roszakarat kifolyásának tulajdonitanám. — Azzal vádoltatik az uni-
tárius egyház, mely alatt itt a szöveg szerint szükségképpen vallás-
közönségünk egyetemét, ennek hatóságát lehet csak józanon érteni, a
mit bizonyít az is, hogy a figyelmeztetés egyenesen személyemhez, mint
annak püspökéhez intéztetik, azzal vádoltatik mondom az unitárius egy-
ház, hogy ez értelmetlen vándor-apostolokat küldöz szét, kik nemfizetés-
sel s más efféle utasításokkal zavarják meg a békés gondolkozásu ref. és
más keresztények hitéletét s gondolkozását. De hiszen maga a közlő sem
teszi fel az unitárius egyház kormányzóiról, hogy ez úton kivánnák egy-
házuk tagjait növelni. Legyen szabad tehát kérdezmem, hogy ha maga
sem hiszi azt, a mit mond: miért mondja mégis? Látott-e akár egyhá-
zi hatóságunktól, akár tőlem megbizatást ezen állítólagos vándor-aposto-

lok kezében, hogy a nazarénusok módjára téríteni szétjárnának az alföld nagyobb városaiban? S ha nem látott, pedig bizonyára nem látott: akkor hogyan állítja, hogy azok a mi, az unitárius egyház küldöttei? Nem veszi észre, hogy ezzel, megengedem akaratlanul, oly vádat emel egy maga által is törvényesnek elismert vallásfelekezett ellen, a mely semmivel sem kisebb sértést foglal magában egyházunkra nézve, mint a mily mértékben sérelmes lenne a ref. és más keresztyény egyházakra nézve eljárásunk, ha e vád jogos alapokon nyugodnék.

Ismétlem, hogy sem nekem, sem egyházi hatóságunknak az alföldre, sem egyebüvé, kiküldött vándor apostolaink nincsenek. Nekünk még nem volt módunk rá, hogy hittérítőkről gondoskodjunk. A hittérítés, mint olyan, nem is tartozik egyházi munkásságunk körébe. Mi az igazság erejére bizzuk vallásunk terjedését is. Ha van benne igazság, kivivja az magát, mint a hogy tavasszal a földbe elrejtett mag kicsirázik, bármily hosszú tél után is. Ha nincs, vagy már túl élte magát, hasztalan állítunk melléje akár vándor-apostolokat, akár felkent prófétákat, mert nekünk is meg kell hajolnunk a fejlődés, a haladás törvénye előtt, mely lépten-nyomon új eget és új földet teremt. E tekintetben nagy köszönettel tartozunk közlőnek azon nyilatkozataiért, hogy egyházunknak semmi szüksége arra, hogy tagjainak számát nem tisztességes uton növelje. Legyen meggyőződve, hogy ezt eddig se tettük s ezután se fogjuk tenni soha. De azt nem tilthatjuk meg senkinek, hogy vallásunkról is, mint bármely más vallásról beszélnek, ne beszéljen se jót, se roszt. S higgye meg a nt. szerkesztő ur, hogy ma még többen beszélnek arról kisebbbítőleg, hogy ne mondjam gúnyolólággal, mint magasztalólag, avagy bárcsak méltányosan is. Nagy része azoknak is, a kik egyenesen meg nem támadnak, nem azért viseltetnek kimélettel, ha úgy tetszik, testvéri szeretettel irántunk, mert tényleg ez érzéstől vannak áthatva, hanem azért, mert a társadalmi közmiveltség ezt kívánja, mert most már nem lehet a vallási gyűlölséget az Isten dicsőségével megaranyozni. Sokan vannak még ma Magyarországon is, a kik miután az unitáriusokat a zsidókkal egyszerre még sem emlegethetik, legalább a nazarénusokkal igyekeznek egy kalap alá venni. Avagy nem ezt mutatja-e a szóban levő közlemény is: „az unitárius egyháznak térítő apostolai a nazarénusok módjára járnak szét az alföldön“? Mondám már, hogy nekünk nincsenek hittérítőink. A mi nevünkben és tudtunkkal keresztyéntelen üzemeket senki se folytathat s így azokat be sem is szüntethetjük. A mi engem illet, ha azon állítólagos vándor-apostolok közül valamelyik csakugyan hatóságom alá tartozik s valóban törvénybe ütköző cselekedeteket hajt végre, kész vagyok, sőt kötelességemnek ismerem figyelmeztetni, meginteni s ha kell fegyelmi eljárás alá is vettetni. De ez esetben nevet, neveket s egyuttal hivatalos jelentést kérek és várok. Ha a hatóságok minden hírlapi közlemény után hivatalos intézkedéseket tennének, úgy vége hossza nem lenne a nyomozódásoknak és rendeleteknek s gyakran nagyon is félrevezetténnék. Ha pedig az illető vándorapostolok egyházunk körén kívül vannak, azok felett természetesen én nem rendelkezhetem. Legfennebb — a mint ajánlva van — a polgári hatósághoz folyamodhatnám én is. De arról meg vagyok győződve, hogy ha akár ezek, akár amazok csak-

ugyan oly törvénybe ütköző üzelmeket folytatnak, hogy a polgári hatóság által kereset alá vettethetnek és üldözöbe vétethetnek, akkor nehezen fog a sor reám kerülni, hogy én lépjek fel, mert azt hamarabb elvégzik azok, a kik ott a közelben vannak; elvégzi maga az a hatóság, melynek kötelessége örködni minden törvénytelen cselekedet felett, hogy az meg ne történhessék s ha megtörtént, megfenyítessék.

Ezeket elmondani egyházam megtámadott hirneve és saját magam érdekében kötelességemnek ismertem.

Kolozsvárt, 1885. május 6.

Ferencz József,
unitárius püspök.

Az erdélyrészi ev. ref. egyházkerület idei közgyűlését f. évi május 28—31. napjain tartotta meg Kolozsvárt. Rég nem láttuk ref. afiait oly nagy számban gyűlni össze, mint ez alkalommal. A közgyűlésnek sok nevezetes tárgya is volt s különösen pedig kettő kiválóan az: emlékezetet szentelni a néhai Nagy Péter püspöknek és új püspököt választani. Az emlékünnepegy máj. 28-án d. e. 10 órakor ment végbe a belfarkas-utcai templomban méltóan a nagy férfit emlékéhez. Az emlékbeszédet Szász Gerő kolozsvári lelkész s esperes tartotta magával ragadva a hallgatóságot (Beszédéről fenőbb megemlékeztünk.) A püspökválasztás, a miben aztán a közgyűlés tagjai figyelme s érdeklődése központosult máj. 30-án tartatott meg és pedig most 167 év után először csakugyan választással, megválasztatván püspöknek Szász Domokos kolozsvári lelkész s egyházkerületi főjegyző. A közgyűlést vásárnap az új papok felszentelése zárta be, a mikor az új püspök nagy hatást keltett, remek beszédet intézett hozzájuk. Üdvözöljük az új püspököt szép de egyszersmind nagy felelősséggel járó állásán, s sikert kívánunk működésére.

Nyugdíj- és segélyintézetünk, közelebről Hadnagy Pál, nyáradgálfalvi pap, Györfy Sándorné, szentháromsági és Kis Mózesné, pipei özv. papnék részére utalta ki a nyugdíjat és segélyt. Sajnos, hogy az illetékek több eklézsia és belső ember részéről rendetlenül folynak be e szépczélu intézet pénztárába, mely már is többeket részesített segélyben. Reméljük azonban, hogy ezen az egyh. képv. tanácsnak ujabb kibocsátott rendelete segíteni fog.

Főiskolánk könyvtára a könyvtárnok legutóbbi kimutatása szerint áll: 18.963 műből 25.907 kötetben. Ez összeghez legtöbb járul a vegyes könyvtárból, mely különböző kisebb-nagyobb adakozásból s nevezetesen Gyergyai Ferencztől, Nagy Elektől, Krizsa János püspöktől stb. került és tartalmaz 5690 művet 7540 kötetben. Ezután következik a dr. Brassai Sámuel kitűnő könyvtára 3947 művel 6561 kötetben; a Gedő József-féle könyvtár 3874 művel 5306 kötetben; a Farkas Sándor, Augusztinovich Pál, Nagy Ajtai Kovács István, a Simén Domokos-féle közelebről vásárolt theologiai könyvtár és végül a mult százakról maradt u. n. régi könyvtár, mely 2853 művet tartalmaz 2927 kötetben. A könyvtárban a tudománynak minden ága nagyon szépen van reprezentálva, ugy, hogy tudományos nyelvészeti van 2237

mű 3051 köt., bölcsészeti s theologiai 6135 mű 7596 köt., történelmi 2094 mű 2575 köt. Államtudományi 1091 mű 1585 köt., mathematicai és természettudományi 1258 mű 2077 köt., encyclopedikus 585 mű 1405 köt., szépirodalmi 2622 mű 3210 kötetben.

Jubileum. Gálfalvi István ürmösi unitárius pap és nyug. esperes 50 éves papságának jubileumát tartották f. évi máj. 31-én Ürmösön. Az ünnepély, mint egyik lapból olvastuk, köri gondnok Barabás Sándor és Török Áron esperes, felső-rákosi lelkész rendezése mellett, — utóbbi az isteni tiszteletet is végezte szép alkalmi beszéddel, jól sikerült. Sajnos, hogy a körből senki sem emlékezett meg az ünnepeltről azzal, hogy folyóiratunk számára az ünnepélyről tudósítást küldjön. Mi egyik itteni barátunk szives információjára nyomán felemlítjük, hogy a jubilans már csaknem 51 éve, hogy Ürmösön pap, a mi már magában is nagy érdem s az illető ekklézsiára nézve is nagy dicséret. Nem lesz érdektelen tudni azt is, hogy elődei 200 év óta szakadatlan sorban, mind papok és tanítók voltak, s magának is két pap fia van — István Haranglábban, s Samu Szent-Miklóson. Midőn örömmel jegyezzük fel e helyen hosszas és hasznos munkásságának megünnepelését, egyszersmind kívánjuk, hogy Isten még sokáig éstesse.

Datkról írják nekünk, hogy a közelebről választott lelkészt, Dombi Jánost új állása elfoglalásakor lelkesedéssel fogadták. Az alsó-rákosiak sajnálattal váltottak meg tőle, mert hű lelkipásztorok volt. Beiktatása Datkon máj. 10-én volt, a mikor esperes Török Áron tartott beszédet.

Berde Mózes egyh. tanácsos a székely-kereszturi unitárius gymnasium könyvtára számára 50 frtot adományozott. Megjegyezzük, hogy ez összeget pár év óta rendszeresen adja a nevezett gymnasiumnak.

Várady Károly egyh. tanácsos, kolozsmegyei tanfelügyelőt szép megtisztelésben részesítette a kolozsvári polgári iskola, a melynek ő mintegy 10 évig volt érdemes igazgató-tanára. Ugyanis lefestették arczképét az iskola számára, s jun. 18-án megfelelő ünnepélyességgel leplezték.

Főtanodánkban ez évi zárvizsgálatok június 14—25-ig voltak le szép sikerrel s a vizsgáló bizottság teljes megelégedésére. Az érdemsorozat felolvasása, s jutalmak kiosztása június 25-én volt. P. Horváth Kálmán áldozatkész isk. felügyelő gondnokunk ezuttal is 100 frt összeget ajánlt fel jutalmazás végett, mely a jutalmazó kívánsága szerint ki is osztatott a legérdemesebb tanulók között; 30 frt pedig az érettségi vizsgán legjelesebbnek fog kiadatni. Az angolnyelvtani pályázatra a 100 frt díjat Ajtai János II. papnövendék nyerte el; az 50 forintot Gálfalvi János III. papnöv. és a 25 frtot Józsan Miklós VI. tanuló. A tanuló ifjuság ez évben 2345 frt javadalmazásban részesült.

Dr. Schramm, ev. lelkész Brémában, ki az amerikai unitáriusoknak a múlt évben Saratogában tartott gyűlésén, mint a német protestáns egyesület képviselője, jelen volt s ott nemcsak a legszivesebb fogadtatásban részesült, hanem több unitárius gyülekezet által prédikációk tartására is meghivatott, a „The Christian Register“ című amerikai unitárius heti lap f. évi aprilisi számaiban részletesen ismerteti a német protestáns egyesület történetét, s az általa elért eredményeket, melyeket az a keresztény liberalizmus érdekében felmutathat. Németor-

szág — szerinte — nagyon is fogékony a tisztultabb vallásnézetek iránt, de mivel a nép hozzá van szokva, hogy lelkészeit az állam fizesse, nem hajlandó vallásos meggyőződésért anyagi áldozatokat hozni, a mi elkerülhetetlen lenne, ha saját orthodox egyházából kilépve, szabadelvű gyülekezeteket akarna alapítani. Ily körülmények között — ugymond — nehéz dolog megjósolni az ország jövő vallásos fejlődését. S maga részéről nem fojthatja el azon óhajtását, hogy mily nagy szükség lenne Németországban egy erős és független egyházat szervezni, a mely kiragadja a népet abból a vallási indolentiából, a mely lelkét fogva tartja s felébressze benne az áldozatkészséget vallásos szabadsága és függetlensége érdekében. „Én örömmel üdvözléném azért — így végzi cikkét dr. Schramm — egy unitárius gyülekezet megalapítását Berlinben, a mely amerikai barátaink segélye nélkül ugyan nem lenne létesíthető, de teljesen bizonyos vagyok az iránt, hogy hazámfiak között nagy sikerrel dicsekedhetnék. Egy ily unitárius gyülekezetben először látnák életökben hatását és szépségét egy szabadelvű vallásnak, mely szabad és független minden kormányi befolyástól, és ha ez az unitáriusoknak sikerülne, a minthogy kétségen kívül sikerülne egy alkalmas lelkész alkalmazása által, ez által megmérhetetlen jót eszközölnének Németországon.“

Segesvárról a következő levelet vettük: Tisztelt Szerkesztőség! Nem vagyok ugyan unitárius, de családomban mégis kedves olvasmány tárgyát képezi a „Keresztény Magvető“, mely szabad szelleme és vallásos iránya által — erősíti és mélyebbé teszi a vallásos érzületet. Azt hiszem én is hozzájárulok némileg a vallásos érzületnek erősítéséhez, ha a jóban és nemesben való összetartásnak egy igen szép példájáról emlékszem meg. Másfél év óta a segesvári unitárius fiókegyház életrealóságának oly szép jelét adta, hogy mindnyájunk tiszteletét és becsülését kiérdemelte. Nemcsak felekezeti szempontból áldásos é a kis egyház munkálkodása, hanem áldásos — a segesvári viszonyok között — társadalmilag is, mert ügyes vezetés, követésre méltó összetartás által jótékonyan hat a segesvári társadalomra. Anyagilag nem áll ugyan a legjobban, de annál gazdagabb a vallásosság és kegyesség terjesztésében. Ebben nagy érdeme van Raffay Domokos ujszékelyi unitárius papnak, ki itt az isteni tiszteleteket tartja, melyekre az itteni magyarság legnagyobb része nem mulasztja elmenni. Így volt ez Pünkösöd másodnapján is, a midőn a segesvári ág. ev. egyház kis templomában az un. hívek egytől-egyig, a más vallásfelekezethez tartozók magyarok pedig számosan jelentek meg. Az isteni tisztelet karénnel kezdődött meg, melyet hölgyek és férfiakból álló karnak Rohn Nándor áll. el. isk. igazgató tanított be. Azután következett Raffay Domokos lelkész emelkedett hangu könyörgése és beszéde. A szép, szónoki hévvel előadott beszéd az egybegyültekre látható hatást gyakorolt. Mélyreható fejtegetésekkel és meggyőző érvekkel állította az ájtatos sereg lelki szemei elé mindazokat a kötelességeket, melyeket mindenkinek nemcsak mint egy bizonyos vallásfelekezet tagjának, hanem mint embernek s hazáfnak egyaránt gyakorolni kell.

Az úrvacsora kiszolgáltatása után — melyhez összesen 53-an járultak — az istenitisztelet egy ének elzengésével és a lelkész könyörgésével ért véget.

Ezelőtt néhány évvel alig hallottunk valamit arról, hogy unitáriusok is léteznek Segesváron; s ime, most egy kis szervezett egyházat alkotnak. De hogy ez így van, abban legnagyobb érdeme van Kriza Gyula urnak, az illeték kiszabási hivatal főnökének, ki nem kimélve költséget, fáradságot, kitartó munkássága által a szétszórt nyáját összeszedte és alkalmat adott a vallás gyakorlására.

Ezekben foglalhatom össze ezen kis fiókegyházra vonatkozó észleleteimet. Adja Isten, hogy azon vallásos szellem és nemes összetartás, mely ez egyházat átlengi, idővel csak növekedjék. Segesvár, 1885. június 3. **Egy nem unitárius.**

A missio köréből más helyekekről is örvendetes tudósítást közölhetünk. **B r a s s ó b a n** a husvétii ünnepen Lőfi Áron esperes, bölöni lelkész és Kis Sándor laborfalvi lelkész ottani hiveinkkel isteni tiszteletet tartottak és kiosztották nekik az urvacsorát s egyszersmind a fiók-ekkléziává alakulásra nézve intézkedést tettek. Örvendünk, hogy már megindult a minden tekintetben fontos mozgalom. Meg kell említenünk, hogy az ottani reformátusok szívesen átengedték templomukat az isteni tiszteletre és jövőre is ígérték. **S o p r o n b a n**, mint az ott megjelenő „Sopron“ cz. lap írja, kereskedelmi középiskolai tanár, sepi-szentiványi Szentiványi János május hóban tartott esküvőjén az unitárius egyh. szertartás, melyet Derzsi Károly budapesti lelkész végzett, a legkedvezőbb hatást tette az idegen vallásuakra és eloszlatta az az iránt ott táplált halvéleményt.

Dr. Schenkel Dániel. Németországon ismét újabb veszteségei vannak a theológiának. A jeni egyetem május hóban elvesztette dr. Pünjert, e fiatal tudós tanárt; a heidelbergi meg dr. Schenkelt, kinek neve szélesebb körben ismeretes. Dr. Schenkel született Sweitzban 1813-ban, s tanult Baselben De Wette alatt, ki korán felismerte benne a tehetséget. Eleinte pap volt, de 1846-ban De Wette halálával Baselbe hivatott tanárnak. 1851-ben pedig a Rothe helyét foglalta el Heidelbergben (a gyakorlati theologia tanszékét), s azon volt egész 1884-ig, mikor betegsége miatt vissza kellett vonulnia. Schenkelnek nagy része volt mindazokban az egyházi harcokban és dogmatikai vitákban, melyek a németországi protestánsokat oly élénken foglalkoztatták. Az orthodoxia kebelében születve, sokáig hűséges maradt ahhoz, de 1859-ben már más nézettel jelenik meg „Keresztény dogmatiká“-jában. Emüvében Schleiermacherhez csatlakozik és az emberi lelkiismeret nemcsak hogy a valási igazság egyedüli kriteriumává teszi, hanem abban forrását látja a folytonos isteni kijelentésnek. Schenkel ekkor csak a balközéphez ment át. Hanem 1863-ban már legelől látjuk azok között, kik a németországi Protestanten Verein-t megalapították. 1864-ben adta közre jeles művét: **C h a r a k t e r b i l d J e s u**, melyben a supranaturalismussal teljesen szakított. Az orthodoxok természetesen heves támadásokat intéztek ellene, de ő kitünően állotta meg a harcot. Dr. Schenkel így egyike lett a liberalismus legjelesebb képviselőinek. Az említettekén kívül még számos munkát írt. Több liberalis theologussal kidolgozta a „Szentírás szó-tárát“ öt kötetben; 1868-ban közreadta „Schleiermacher életrajzát“; 1875-ben Luther-ről írt tanulmányát; 1877-ben a „Keresztény-

ség alap tana it“ stb. Az egyházi életben az egyház alkotmányának demokratikusabb alpra fektetésére törekedett; s életének utolsó éveit nagyon keserítette az orthodoxok erőszakossága s a német birodalmi kormánynak az az eljárása, melylyel az orthodoxokat pártolta. Sok szemrehányás is érte. Azt mondták, hogy még barátai is megunták lármázó, nehézkes és indiskrét természetét. Lehet ebben igaz. De azért Schenkel, mint egyik ismertetője megjegyzi, „nagy és rokonszenves alak marad, ki rendkívüli szolgálatakat tett a vallás ügyének, s ki nevét kitörülhetlenül írta be a szabadelvű protestantismus történelmébe, mely egyedül számíthat jövőre, minthogy egyedül tudja a mai társadalom aspiratióit az örökkévaló dolgokkal, melyek az evangelium lényegét alkotják, kibékíteni.“

Az Angol és Külföldi Unitárius Társulat ez évi közgyűlését május 27-én és 28-án tartotta meg Londonban nagy érdeklődés mellett, s egyszerűen egyike volt a legsikeresebb és lelkesültebb gyűléseknek. Az évi beszédét Herford Brooke bostoni (Amerikában) lelkeszt tartotta a szabadelvű kereszténység állásáról. A különböző évi jelentések a társulat üdvös működéséről s virágzásáról tanuskodnak. A pénztárnok jelentése szerint ez évben a társulat céljára az aláírások jóval fölülmúlták a megelőző évi összeget.

A határozati javaslatok között örvendetes a reánk vonatkozó. Ugyanis a gyűlés egyhangulag kimondotta, hogy a magyar unitáriusok Consistoriumának a „Manchester New-College“-ben levő papjelölt költségei fedezésére az összeget továbbra is adni fogja, ugyszintén a Budapesten létesítendő templom építésében támogatja.

Felolvasás kettő volt; egyiket Bartram Richard (világi férfi) tartotta: „Az ó-szövetség vallásos becséről és hasznáról“, a másodikat Carpenter Estlin: „Az ó-szövetség revideált fordításáról.“

A soirée alkalmával nevezetes volt Beisso tanárnak (Rómából) a beszéde, melyet lelkes éljenezésekkel kísérték. Érdekes beszédéből közöljük a következőket:

„Uraim és hölgyeim! Önök a Spears ur előadásából tudják, hogy minő szellemben munkálok Rómában, mikép igyekezem terjeszteni az unitárius hitelveket.

Mint tudva van önök előtt, Olaszország Isten akaratából s egyes nagy fiai szeretete által szabad nemzetté lett; de a politikai szabadsághoz morális szabadság is szükséges. A lelki szabadság a határozott jellemű férfiak és erős népek főjellemevonása. Legalább így gondolkoztak az unitarismus úttörői: Socin Lelius és Faustus, így: Alciato, Occhinus, Milton, Locke és Newton, kik nemcsak buzgó unitáriusok voltak, hanem a tudománynak is képviselői; ezt az elvet hirdette Mazzini József; ezt prédikálja Bracciforti tanár hitrokonunk Milánóban; ezt erősíti meg M a m i a n i a hirneves bölcsész, kinek halálát most gyászoljuk. „A jövő vallása“ című művében így nyilatkozik a nagy olasz polgár Saffi Aurelio, ki azt írta nekem, hogy a z u n i t a r i s m u s az Isten, élet és szabadság vallása — :

„Isten és szabadság“ volt mindig az unitáriusok kiáltványa, melyet a test és lélek kettős elnyomása ellen emeltek; Isten és szabadság volt a nagy Channing jelszava, melyet a rabszolgaság eltörlése érdekében hangoztatott; Isten és szabadság a természetes és örökös jelszó, a mi elhivatásunk, a mi meg-

váltásunk, mert legmagasztosabb eszményeink Istenben teljesülnek és a szabadsággal erőt nyerünk azoknak az elérésére.

De három akadály áll az unitárius hitelvek útjában, u. m. a pápaság, formalitás és közöny. A három közül legveszélyesebb a pápaság, legalább Olaszthonban, mivel egyedüli gondolatja és reménye az, hogy ama szabadságot és polgári függetlenséget, melyet hazám nagy áldozatok és szenvedések árán kivívott, megsemmisítse. Ez okból az én szemeimben a pápaság a civilisatióknak és haladásnak mindig a legnagyobb ellensége fog lenni. S e tekintetben még a X-ik Leo pápa korát sem veszem ki, jóllehet azt Augustusi kornak, arany-korszaknak szokták nevezni, mert az is csak Róma szabadságának sirja volt.

A mi a más két akadályt illeti, azok nem veszedelmesek, mert azokat a logika és józan ész elhallgattatja. És így bátran állíthatjuk, hogy az emberek és dolgok természete szerint az unitarismusnak jövője van, még pedig önmagáért; mivel az az erkölcsi világban a babona és absolut tagadás által előidézett helytelenségeket igyekszik kiirtani s a józan ész jogát érintetlenül megvédelmezni. Némelyek úgy gondolkoznak, hogy a józan ész és vallásos érzelem közt az egység lehetetlen, de Hugo Viktor és Mamiani Terenzio épen az ellenkzójét bizonyították be a világnak, t. i. hogy lehetséges az ilyen egység.

És vajjon Isten a Krisztus tanai szerint nem a legfőbb bölcsesség és szeretet-é? Nem az élő és örök világosság-é? Nem közös atya-é az emberiségnek? S ha igen, a legfőbb bölcseségtől származhatik-e tévelygés? A legmélyebb szeretettől jöhet-e boszu? Ilyen gondolatok vezettek engem arra, hogy tanulmányozzam azokat a tárgyakat, melyek az értelmi és erkölcsi fejlődésre a legszükségesebbek; ilyen meggyőződés segített engem az élet nehézségei között s ösztönzött arra, hogy Rómában kitűzzem az unitárius zászlót, melyen e felirat áll: „Legyen Isten a ti idealotok; józan ész vezéreljen az Ő megismerésére; legyen a testvéri szeretet annak bizonyysága, hogy nem hiában ismertétek meg Istent.“

A keresztény vallásnak ilyen értelmezésében áll szerintem a testvériségnek s az emberek iránti szeretetnek helyes felfogása. Ez által megszűnnék a vallás és tudomány között való ellentét s az egymás ellen való gyűlölködés.

Örömmel mondhatom, hogy szerény működésem támogatásra talál Rómában mindazoknál, kik igazán és őszintén liberalisok. De nagy támaszom nekem az önök rokonszenve és testvéri szeretete, miért fogadják szives köszönetem.“ — Beisso tanár egy unitarius havi folyóiratot is szerkeszt. Ő az első unitarius Rómából, ki angol unitarius szószéken állott. Reméljük, hogy ezután többen fognak ily szabad szellemben nyilatkozni.

Itt megjegyezzük, hogy a Beisso tanár beszéde az idők más jeleit tünteti fel Olaszthonban, mint a milyeneket XIII. Leo pápa jun. 17-ről kelt, a párisi érsekhez intézett levelében kifejtett.

Iskolai értesítők. A brassói magyar királyi állami elemi és polgári iskolák X. Értesítője. Szerk. Orbán Ferencz igazgató. Ez iskoláknak eddig kiadott Értesítői közt ez legterjedelmesebb. Magában foglalja az iskolák tíz éves történetét is, melyből láthatni, hogy azok közszükségletnek felelnek meg. Az első évben a népesség: 343, a tizedik évben: 766. Az iskoláknak kezdet óta Orbán Ferencz az igazgatója. Tanított a polgári iskolákban: 14 tanító; az elemiekben: 15. — A brassói magyar királyi állami ipariskola IV. Értesítője. Szerk. Kilyéni Endre, az iskolák vezetője. Tanított 13 tanító. Beiratott 433 tanuló; maradt év végén: 348. És még elől kell vala

említettünk, hogy az Értesítő egy sikerült értekezést tartalmaz „Az ipar és iparos osztály fejlődéséről kapcsolatban a nemzetgazdaságtan elveivel“ Kilyéni Endrétől.

Gyászhir. Maknics Albert, a „Magyar Polgár“ könyvnyomdája munkavezetője július 1-én reggel szivgörcsben hirtelen meghalt. Őszinte részvéttel emlékszünk meg e szomorú esetről. Az elhunyt szolgálatra kész, lelkiismeretes munkavezető volt, becsületes jellem és szakértő nyomdász. Igen sajnáljuk, hogy aránylag oly hamar (38 év) el kellett vesztenünk. Folyóiratunk kiállítását is ő vezette. Igaz részvételünk kíséri sirjába.

Hibaigazítás: Mult füzetünkben a 99-ik lapon az Imadal 2 versének második sora: „Te voltál és vagy erős oltalmunk;“ így olvassandó: „Te voltál s vagy erős oltalmunk.

A szerkesztőség postája.

Rédiger G. urnak. Szabéd. Az új himnuszokat köszönettel vettük. Fogadd szíves üdvözetünket kitartó munkásságodért! Sándor Lajos lelkész urnak. H.-Almásón. Szíves megemlékezésüket kérjük.

„**Dávid Ferencz-egylet**“ alakítása érdekében ezelőtt egy pár hónappal megbízatásunk szerint felhívást bocsátottunk ki s örömmel jelezük, hogy a felhívás egyházunk híveinél az ország minden részében visszhangra talált. Az udvarhelyi, marosi és háromszéki egyházkörök már bejelentették, hogy főkegyletté alakulnak; a tordararanyosi egyházkör, a mint értesültünk, bizonyosan csatlakozni fog. A tagok száma szépen gyarapodik és a mi e fontos ügy sikere felől legjobb biztosítékot nyújt, az az, hogy míg egyikfelől egyházunk buzgó férfiai lelkesítő és tanácsadó szavaikkal, addig másfelől a lelkes nők szíves közreműködésükkel segítik elő. A már beiratkozott alapítók között első helyen a nők állanak.

Mi reménységgel nézünk a siker elébe és hiszszük, hogy híveink buzgósága nem fogja megengedni, hogy reménységünk megszégyenítsen. Ugyanazért tisztelettel felkérjük azokat, a kik a felhívást kapták, s mindazokat, a kik e fontos ügy iránt érdeklődnek, szíveskedjenek gyűjtőleveiket és az alapszabályokra tett észrevételeiket a b. titkárhoz legkésőbb július hó 15-ik napjáig beküldeni, hogy az alakuló gyűlésre a kellő előkészületeket megtehessek.

Kolozsvárt, 1885. június 26-án.

Gyöngyösi István,
b. elnök.

Boros György,
b. titkár.

ARANYKÖNYV.

Nyilvános köszönet.

Török Péter hidalmási kir. járásbíró és egyháztanácsos leányai: Irma, Anna és Aranka konfirmálásuk alkalmával egy sajátkezüleg készített veresbársony fehér atlasz levelekkel diszitett s aranycsipkével szegélyezett urasztali pohártakarót ajándékoztak a kolozsvári anya-ekklézsiának, miért e helyen is szíves köszönetet nyilvánítok. Kolozsvár, 1885. jun. 25.

Péterfi Dénes,
az ekkl. lelkész.

Gálffy Sándor és Borosnyai Lilla ajándéka.

Igen tisztelt Szerkesztőség!

Az igen t. szerkesztőség szíves engedelméből legyen szabad igénybe vennem a „Keresztény Magvető“-nek „Aranykönyv“ czimű rovatát a következő közleménnyel: Gálffy Sándor martonosi születésű, jelenleg Gernyeszegen jószágigazgató és neje Borosnyai Lilla egy értékes urasztaltakarót ajándékoztak a martonosi unitárius nemes szt. ekklézsiának az itt következő levél kíséretében: „Alólint ugy a magam, mint feleségem Borosnyai Lilla nevében boldog emlékü szülőim n. Gálffy András és Pálffy Zsuzsánna iránti kegyeletből ajándékozunk egy himzett urasztaltakarót a martonosi unitárius egyházközség temploma számára — emlékül. És kívánjuk, hogy azon templomban — mely örök időknön át legyen a buzgóság és erkölcs tiszta háza — ezen szívesen ajándékozott abroszról a szeretet urvacsoráját élvezze a nemes vallásközség népe mindig az Isten áldásának kíséretében!! Gernyeszeg, 1885. ápril 2-án. Gálffy Sándor jószágigazgató.“

Az urasztaltakaró finom fehér selyem, szélein arany és fehér selyem rojtozattal vegyesen, a négy szegén négy nagy buzakalász aranyból himezve, mindenik kalász mellett van egy-egy szőlőfürt selyem himzessel, melyek hiven ábrázolják az urvacsorai kenyeret és bort. Továbbá az abrosz közepén arany monogram G. S. és B. L. betűkkel. A monogramot négy jelmondat veszi körül: „Légy Hiv Mind Halálig“. . . A martonosi unit. ekklézsiának 1885. „Ime Meggyógyultál, Többé Ne Vétkezzél.“ „Nekünk Egy Istenünk Van.“ E jelmondatok aranyból himzettek. E valóban értékes, diszes urasztaltakaró sokszoros emléket örökít meg: a jó édes apa és édes anya; a hálás jó fiu és jó meny, az érdemes ekklézsia és áldozatkész egyháztagok valóban szép emlékeit. A jószívű nemes adakozókat szeresse az Isten hosszas élettel, diszére az anyaszentegyháznak. A martonosi unitárius szt. ekklézsia nevében:

Martonos, 1885. jun 1-én.

Gábor Albert,
unitárius pap.